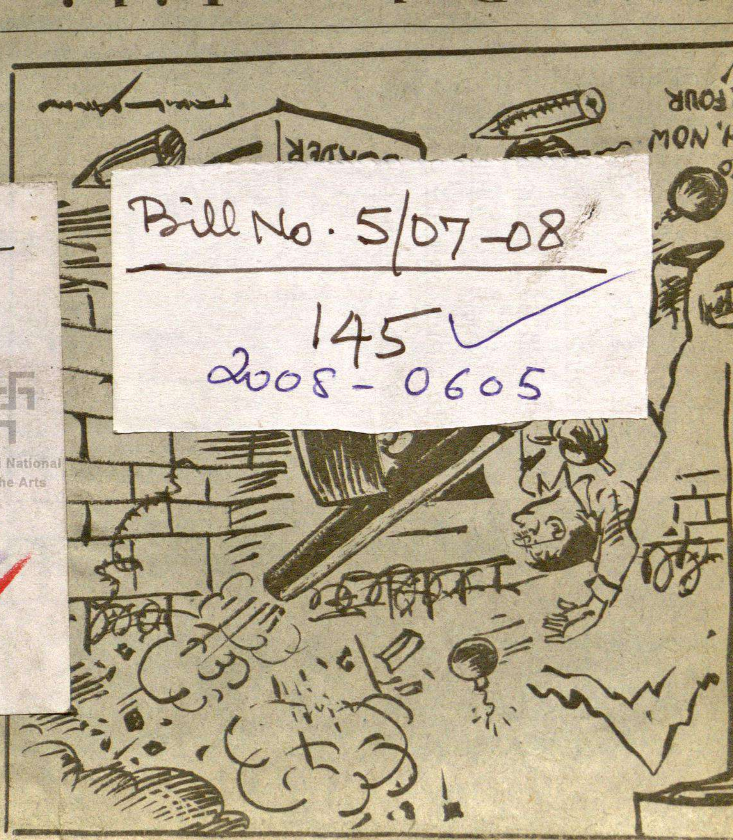
शक्तिवाद - व्युत्पत्तिवाद - विवृतिः of
मैथिल पं. विश्वनाथ शर्मा तर्कपञ्चानन
— Edited by पं. संगमलाल शर्मा.
Benares, 1957 Vikram era.

(10)

॥ श्रीढु[illegible]ढराजाय नमः ॥

शक्तिवाद-व्युत्पत्तिवाद-विवृतिः ।

"ज्येष्ठत्ववाद-लकारार्थवाद-सादृश्यवाद-विवृतिश्च"

तर्ककाननपञ्चानन-मैथिलश्रीमद्विश्वनाथ

शर्म्म-निर्म्मिता० ॥

श्री५ मन्महाराजाधिराज-मिथिलेश-संस्थापित-वारा-
णसेय-पाठालयाध्यापकेन श्रीमत्सङ्कमलालशर्म्मणा
"परसरमा"-राजधान्यधिपति-राजकुमार-बाबू
श्रीकीर्त्तिधरनारायणसिंहविजयतो लब्धजी-
विकविद्वद्वर-श्रीमत्सदाशिवशर्म्मभिः संशो-
धय्यालोक्य-वाराणसेय-यन्त्रेश्वर-य-
न्त्रालये मुद्रापय्य प्रकाशिता० ॥

सम्वत् १९५७ का० शु० ५ रवाविति शम्० ॥

अस्याः पुनर्म्मुद्रणादि प्रकाशकेन स्वायत्तीकृतम् ।

श्रीढुण्ढयेनमः ३।

भूमिका ।

विलसति खलु निखिलशास्त्रादिप्रधानतया परमप्रयतभूतम-खण्डभूमण्डलप्रचलितं विशेषतो विद्यापीठेषु वाराणसी, मिथि-ला, नवद्वीपादिमान्यमान्यस्थलेषु तार्क्किक, शाब्दिकसाधार-ण्येन पठनपाठनातिगोचरीभूतं श्रीमद्योगिराजभगवद्गौतममुनि, कणाद, महामहोपाध्यायशास्त्रवर्य्यनास्तिककुलाटव्यनलमैथिल-श्रीमदुदयनाचार्य्यादिप्रणीतं न्यायशास्त्रम्० तत्रोक्तमहर्ष्यादिभिः कृताङ्कुररोपणे महामहोपाध्याय श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्य्यप्रणीतव्यु-त्पत्तिवादशक्तिवादादिपल्लवे श्रीमदनेकप्रवलाचार्य्यै र्दृढीकृत स्कन्धेऽत्र शाखिनि समारुरुक्षूणां तदुत्फलास्वादुरसिकानां सुख समारोहणाय स्वस्ति विविधविरुदावलीत्याद्यखण्डभूमण्डलप-ण्डितमण्डलीमण्डलायमानसमुद्दण्डप्रचण्डपाण्डित्यचण्डद्युतिद्योति-तनिखिलमहीमण्डल-के, सी, आइ, ईत्यादि—पदाङ्कितमहाराजा-धिराजमिथिलेश्वरसदासमरविजयिश्री ५ मद्रमेश्वरसिंहविजय-देवदेवानामाज्ञातष्ठादोनिवास्तव्य महामहोपाध्याय झोपनाममैथि-लकुलकैरवचन्द्रतार्क्किकश्रीमद्विश्वनाथशर्म्मरचितसोपानरूपोयं ग्र-न्थो विद्वज्जनमनस्सन्तोषाय संशोध्य मुद्रापयित्वा प्रकाशितः अत्र मुद्रणादिदोषाद्यदशुद्धं कृपया विशोध्य सफलयन्त्वायास-ममत्सराः प्रेक्षावत्प्रवराः " इत्याशासाते,, "प्रकाशक-संशोधकौ"

नैया० झोप० मैथि० श्रीमङ्गमलाल शर्म्म,

परसरमा-वास्तव्य-पं०श्रीसदाशिवझाशर्म्माणौ०

श्रीः ।

श्रीविश्वनाथीयशक्तिवादविवृतिः

श्रीढुण्ढये नमः ॥ गदाधरपदं ध्यात्वा कृत्वा पादार्च्चनं गुरोः० । करोमि विवृतिं तस्य धीराणां सुखहेतवे ० ॥ १ ॥ श्रीमन्मैथिलविश्वनाथविवृतिं चालोक्य विद्वज्जना विद्वन्मण्डलमण्डितां नृपसभां नीत्वा वशं कौतुकात्०। श्रीमच्छम्भुपदारविन्दविमुखान् जित्वा हि वाक्यैर्वरैरानन्दं परमं भजन्त्यनुदिनं स्वर्गे यथा वाक्पतिः ॥ २ ॥ अथ ग्रन्थादौ सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिरिति लिखनमनर्थकमिति चेन्न लक्षणायाः सङ्केतस्य च वृत्तित्वमनभ्युपगच्छतां ज्ञाने पदानां शक्तिः न त्वर्थे,, इत्यनेन पदार्थान्तरस्य वृत्तित्वमभ्युपगच्छतां मतमपाकर्त्तुमेव तस्य प्रणयनात्० तन्मतनिराकरणप्रकारस्य सङ्केतस्य लक्षणायाश्च वृत्तित्वसम्पादनप्रकारस्य च स्वयमेवाग्रे प्रतिपादनात्० ॥ केचित्तु लाघवात्तदर्थविषयकशाब्दबोधजनकत्वस्य पदे, अर्थवृत्तिमभ्युपगच्छतां लक्षणायाश्च वृत्तित्वमभ्युपगच्छतां वैयाकरणविशेषाणां मतमपाकर्त्तुमाह सङ्केतो लक्षणा चार्थे इति०। अयम्भावः । न च गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरबोधस्यानुभाविकतया गङ्गापदस्य तीरस्य वाचकत्वापत्तिरिति वाच्यम्० । इष्टत्वात् सर्व्वे शब्दाः सर्व्वार्थवाचका इति सिद्धान्तात् बोधकत्वस्यैव वाचकत्वरूपत्वात्० ॥ न चापभ्रंशादपि गाछ—माछ-शब्दार्थप्रत्ययात् वृक्षादिशाब्दबोधजनकत्वस्य

गाछादिपदे सत्वेन तेषां वाचकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यमिष्टत्वात् न च वाचकपदस्य साधुत्वेन तेषां साधुत्वं स्यात् इति बाच्यम् पुण्य-जनकत्वस्य तस्य तत्र तत्रासत्वात्०।। अथ तीरन्न तङ्गापदशक्य-मपि तु गङ्गापदशक्यसम्बन्धीत्यादिज्ञानदशायामपि गङ्गायां घोष इति वाक्याच्छाब्दबोधस्यानुभविकस्यानुपपत्तिस्तथाविधवृत्ति-ज्ञानासम्भवात्०।। परे तु वृत्तिं विभजयितुमाह" सङ्केतो लक्षणा चेति० न च विभागबोधकवाक्यस्य सङ्ख्यावाचकपदघटितत्वनि-यमात् प्रकृते सङ्ख्यावाचकपदाघटितत्वात् तस्य विभागपदत्वानु-पपत्तिरिति वाच्यम्० चशब्दस्य द्वित्वबोधकत्वात् तस्य तत्र स-त्वेनानुपपत्तिविरहात्० ।। स्मृतमनुभूतं चेत्यादौ द्वित्वबोधकस्य सर्व्वानुभविकत्वादित्याहुस्तन्न वृत्तिलक्षणमनुक्त्वा विभागासम्भ-वात्० लक्षणवाक्याधीन-सामान्यधर्म्ममजानतो विशेषजिज्ञासा-नुदयात्" लक्षणवाक्याधीनसामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानस्य सामान्य-धर्म्मावान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञानविषयेच्छां प्रति स्वातन्त्र्येणेष्ट-साधन-ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानसम्पादकतया वा हेतुत्वात्० अत एव सव्यभिचारे लक्षणतः सामान्यमप्रतीतिवतो विशेषजिज्ञा-सानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विभागो युक्त इत्युक्तम् शिरो-मणिना० ।। यत्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्यय-मपेक्षते सामान्यधर्म्मप्रकारकमानसज्ञानसम्भवात् न विभागानुपप-त्तिरिति तत्तुच्छम्" वृत्तिलक्षणस्य उपायान्तरेण ज्ञानसम्भवे पदा-र्थोपस्थितिव्यापारकः सम्बन्धो वृत्तिरित्यनेनाग्रे तल्लक्षणप्रत्य-यनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात्० ।। न च तात्पर्य्येऽतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रदर्शितमिति वाच्यम् तादृशवृत्तिलक्षणज्ञानवतस्तात्पर्य्येऽति-

व्याप्तिशङ्काया अनवतारात्० ॥ नव्यास्तु" वृत्तिशब्दस्य सङ्केत-
मात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं जानद्भिर्ल्लक्षणायामलक्ष्य-
त्वभ्रमनिवन्धनातिव्याप्तिः प्रतीयते,, अलक्ष्यत्वभ्रमनिराशार्थं प्र-
थमतो लक्ष्यप्रदर्शनं करोति सङ्केतो लक्षणा चेत्यनेन० तथा चार्थे
पदवृत्तिवक्ष्यमाणलक्षणलक्ष्यः संकेतो लक्षणा चेत्यर्थ इति प्राहुः ॥
न च गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः० ममापि
जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् इत्यत्र, वापीं स्नातुमितो गतासि
न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यत्र च गमनोत्तरकालिकावश्यकस-
म्भाविमरणे जन्मपदस्य दूतीसम्भोगार्थेऽधमपदस्य व्यञ्जनावृत्तिद-
र्शनात् व्यञ्जनावृत्तेर्ल्लक्ष्यत्वाप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति वाच्यम्
नैयायिकैर्व्यञ्जनाया वृत्तित्वानभ्युपगमात्" तत्र तत्र मानसोऽनुमि-
त्यात्मको वा तादृशतादृशार्थगोचरवोधस्वीकारादिति० ॥ शाब्द-
वोधोपयिकसम्बन्धत्वं वृत्तित्वम्० औपयिकत्वं च, जनकतावच्छेद-
कविषयितानिरूपकत्वम् ० । एवं च, तात्पर्य्यज्ञानजनकतावच्छेद-
कसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वस्य स्वरूपसंसर्गे सत्वेन तस्या-
पि वृत्तित्वप्रसङ्ग इत्यत आह" अर्थेति० । निरूपकत्वं सप्तम्यर्थः
निरूपकत्वं च, प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतररूपम्० प्रकृते वोध्य-
म् स्वरूपसम्बन्धे उच्चारितत्वप्रतियोगिकत्वस्य इच्छीयविषयता-
प्रतियोगिकत्वस्य सत्वेनार्थे प्रतियोगिकत्वादिविरहेणातिव्याप्ति-
विरहः० । ननु घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकवृत्तित्वसम्बन्धेन घ-
टप्रकारकबोधेच्छयोच्चरितमिदं पदमित्याकारकतात्पर्यज्ञानजन-
कतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वस्य घटप्रतियोगिकत्वस्याधेयत्व-
संसर्गे सत्वेन तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह" पदेति० ॥ पदस्य

वृत्तिः पदवृत्तिः प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः अनुयोगित्वं वा" तथा च,, क्त्वाधेयत्वे पदप्रतियोगिकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ अथ समवायस्यैकत्वेन पदानुयोगिकत्वस्य घटाद्यर्थप्रतियोगिकत्वस्य शक्तिज्ञानादिनिष्ठजनकतावच्छेदकसांसर्गिकविषयताश्रयत्वस्य सत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न, समवायस्यैकत्वानभ्युपगमात्०। नचैकत्वस्वीकारपक्षे ऽप्रतीकार इति वाच्यम्" शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितपदत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितार्थप्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकता वा सांसर्गिकविषयतावत्त्वस्य पर्य्यवसितत्वात्"समवायादौ तस्यासत्वेन प्रतीकारसम्भवात्०। घटपदं स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यतासम्बन्धेन घटवदित्याकारकज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य सङ्केतविषयतायाम् गङ्गापदं स्वसम्बन्धिशक्तत्वसम्बन्धेन तीरवदित्याकारकज्ञानजनकतानिरूपितयथाविधावच्छेदकत्वस्य लक्षणानिष्ठविषयतायां सत्वेन तत्र तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात्०एवं देवदत्तः घटशब्दं शृणोतीत्यादौ घटशब्दत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविषयतानुयोगिकाधेयतायां पदप्रतियोगिकत्वस्याम्पदधर्म्मिकतात्पर्य्यज्ञानकारणतावच्छेदकविषयतावत्त्वस्य च सत्वात्०। निरुक्तविशेष्यत्वप्रकारत्वे विषयतारूपे ग्राह्ये नातो वाच्यत्वादावव्याप्तिरिति० ॥ अथ तात्पर्य्यादावतिव्याप्तिवारणायाग्रे पदार्थोपस्थितिव्यापारकसम्बन्धोवृत्तिरित्युक्तम् "तथा च" तात्पर्य्यज्ञानस्य योग्यताज्ञानस्य च पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनकत्वविरहेण स्वरूपाधेयत्वादौ अतिव्याप्त्यसम्भवात् पदार्थयोरुपादानमनर्थकमिति चेन्न, तयोः स्व-

रूपकथनत्वादर्थे पदवृत्तिवक्ष्यमाणलक्ष्यः कतिविध इति प्रश्नो-
त्तरवाक्यस्यार्थपदघटितत्वेनाकाङ्क्षा निवर्त्तकानुरोधेन तयोरुपा-
दानादित्यपरे०॥ ननु पदार्थोपस्थितिव्यापारकः पदपदार्थयोःसम्ब-
न्धो वृत्तिस्तत्र पदस्यार्थोऽभिधेयः पदार्थ इति व्युत्पत्त्या पदश-
क्य एव पदार्थो वक्तव्यः, अन्यथाऽन्यस्याप्यन्यपदार्थत्वापत्तिः ।
"इत्थञ्च" पदलक्ष्यार्थयोस्तथाविधसम्बन्धस्य , वृत्तित्वासम्भवात्
वृत्तिलक्षणलक्ष्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह, वृत्त्येति० वृत्तिपदं शक्ति-
लक्षणान्यतरपरम् विशेषतः पदार्थव्यवहारविषयताप्रयोजकं, पद-
ज्ञानजन्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वमेव "तच्च" शक्यल
क्ष्योभयसाधारणमिति० ॥ गङ्गापदं तीरसम्बन्धिनीरे शक्तमिति-
ज्ञानदशायां तीरं गङ्गापदशक्यसम्बन्धि इति ज्ञानदशायां च ल-
क्ष्यार्थे नीरे गङ्गापदार्थत्वानभ्युपगमात्० ॥ अथ पदेन प्रतिपाद्यः
पदार्थज्ञानजन्यत्वं तृतीयार्थः पदज्ञानजन्य उपस्थितिविषयत्व-
मेव तथाविधव्यवहारप्रयोजकमस्तु अलं वृत्त्येत्यस्याभिधानेन इति
चेन्न घटपदसमवायस्याकाशादौ सत्वेन घटपदज्ञानजन्योप-
स्थितिविषयत्वस्याकाशादौसत्वेनाकाशादौ घटपदार्थत्वापत्तेः ।
वृत्तिपदोत्तरतृतीयायाः ज्ञानजन्यत्वमर्थः "तथाच" घट-
पदज्ञानजन्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वस्याकाशादावभावान्न
दोषः । न च घटपदज्ञानजन्यत्वन्नोपादेयमिति वाच्यम्
आकाशपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वस्याकाशादौ सत्वेनो-
क्तदोषस्य तादवस्थ्यात्० ॥ न च पदज्ञानस्य वृत्तिज्ञान-
विधया शाब्दादिहेतुतया स्वतन्त्रपदजन्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्य-
म्" श्रावणप्रत्यक्षस्यापि परम्परया हेतुत्वात्०॥ न च यदा घटपद-

समवायज्ञानाकाशपदवृत्तिज्ञानाभ्यामाकाशोपस्थितिस्तदा आका-
शे घटपदार्थत्वापत्तिर्दुर्वारा आकाशोपस्थितौ घटपदज्ञानजन्यत्व-
स्य वृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य च सत्वादिति वाच्यम्" घटपदधर्म्मिकवृ-
त्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वस्य घटपदार्थत्वान्न दोषः॥ न च
घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितौ उद्बोधकान्तरवशादाकाशादे-
र्भानं यत्र तत्र तथाविधोपस्थितिविषयत्वस्य सत्वेनोक्तापत्तिस्तद-
वस्थैवेति वाच्यम्" घटपदविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-
वृत्तिप्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानि-
रूपितजन्यतावच्छेकोपस्थितिविषयत्वस्य तथात्वादाकाशादिविष-
यतायां तथाविधजन्यतावच्छेदकत्वविरहान्न दोषः अथ लाघवात्
वृत्याश्रयत्वमेवास्तु तत्' इति चेन्न" लक्षणाग्रहशून्यतादशायां
तीरादौ गङ्गापदार्थत्वापत्तेः लक्षणायास्तत्र सत्वादिति दिक्०॥
यत्तु वृत्तिवृत्तिस्वरूपादिनिरूपणे पदार्थव्यवहारविषयनिर्व्वचन-
स्यानाकाङ्क्षत्वेनार्थान्तरापत्तेरिति, तत्तुच्छम्" पदपदार्थसम्बन्ध-
विचारावसरे कः पदार्थ इत्याकाङ्क्षोदयान्नानाकाङ्क्षत्वावकाश
इति०॥ अभिधीयत इत्यत्र प्राच्यैरिति शेषः॥ सङ्केतं लक्षय-
ति, इदम्पदममुमर्थं बोधयत्विति,, अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य
इति वा०। इदं पदममुमर्थं बोधयत्वित्यत्र णिजर्थो जनकत्वं बुध-
धात्वर्थे बोधेऽन्वेति, "तथाचार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरू-
पितपदत्वावच्छिन्न-विशेष्यताशालिनीच्छाया बोधः। इतिपदे अर्थ-
इतिपदे अर्थस्य स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयवि-
शेष्यतासम्बन्धः सङ्केतात्मकवृत्तिः,, परत्र च बोधान्वयिजन्यत्वं
पञ्चम्यर्थः। तव्यप्रत्ययार्थो विषयत्वमत्र बोधस्य निरूपितत्वसम्ब-

र्थेनान्वयः "तथा च" पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिताशालिनीच्छाया बोधः। एवञ्चार्थे पदस्य स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतापदस्यार्थे सङ्केतात्मकसम्बन्धो वृत्तिः प्रथमसम्बन्धस्य वाचकतारूपत्वं, द्वितीयसम्बन्धस्य च वाच्यतारूपत्वम् बोध्यमित्यग्रे स्वयमेव प्रतिपादयिष्यते । इदमुपलक्षणम्' पुष्पवन्तादिपदस्थले चन्द्रसूर्य्योभयविषयकबोधः। पुष्पवन्तपदजन्योभवतु' इत्यस्य पुष्पवन्तपदमुभयविषयकबोधं जनयतु" इतीच्छायाः सङ्केतरूपत्वं, तदादिसर्व्वनामस्थले च स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारतावच्छिन्नविषयकत्व, स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधस्तत्पदवान् भवतु'इती च्छायाः अस्मत्पदादिस्थले' स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्व—स्वजन्यत्वोभयस-म्बन्धेन बोधः अस्मत्पदवान् भवतु")स्वसम्बोध्यतावच्छेकधर्म्मावच्छिन्नविषयकत्व-स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधः युष्मत्पदवान् 'भवतु" इतीच्छायाः सङ्केतत्वं बोध्यम्० ॥ *अ सङ्केतं विभजते० । तत्रेति, तयोर्म्मध्ये इत्यर्थः ॥ पारिभाषिकं लक्षयति० । तयेति, तया परिभाषयेत्यर्थः। काचकं लक्षयति० । शक्तिं लक्षयति० ईश्वरसंकेत इति० । ईश्वरत्वं सर्व्वविषयकनित्यज्ञानवत्वं, जगत्कर्तृत्वं वेति० । यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविदिति श्रुतेः । यत इमानि भूतानि जायन्ते येन वा जातानि जीवन्ति तद्ब्रह्मेति श्रुतेश्च०। तयेति,, तया शक्त्येत्यर्थः। वाच्यं लक्षयति तद्बोध्य इति० वाचकगवादिपदबोध्य इत्यर्थः 'मुख्यार्थं लक्षयति, स एवेति वाच्य एवेत्यर्थः एवकारेण लक्ष्यार्थ-परिभाष्यार्थयोर्व्यवच्छेदः। मुख्यार्थश्च शक्त्या प्रतिपाद्यः। वक्तिवाचकमित्यादितः

शाब्दवोधं दर्शयति, वाच्यवाचकादिपदइति० घटकत्वं सप्तम्यर्थः
वोधजनकत्वेनेत्यत्र प्रकारत्वं तृतीयार्थः, तच्च निरूपितत्वसम्बन्धेन
विषयत्वेऽन्वेति, अत्रैवेश्वरेच्छान्वितषष्ठ्यर्थनिरूपितत्वस्यान्वयः।
ननु ग्रन्थक्रमेण वाचकवाच्यपदे इत्येव वक्तुमुचितमिति चेन्न, अ-
ल्पाच्तरमित्यनेन वाच्यपदस्यैव पूर्व्वनिपातसम्भवात्० । अथ गो-
पदं घटं वक्तीत्यस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः, गो,घट, विषयकसमूहाल-
म्बनवोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविषयत्वस्य गोपदे
सत्वात्'' न च मुख्यविशेष्यताशून्यद्वयवोधजनकत्वप्रकारतानिरूपि-
तभगवदिच्छाविषयत्वस्य धात्वर्थत्वात् समूहालम्बनवोधत्वार्थानि-
न्तर्गतत्वान्न दोषः। न च तथापि पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्य्यौ वक्तीति
वाक्यात् शाब्दवोधानुपपत्तिस्तत्र नियमत उभयविषयकवोधस्यै-
वोपपत्तेः। किञ्च गामानयेत्यादिवाक्यजन्यकर्म्मत्वादिवोधे गोपद-
जन्यत्वस्य सत्वेन कर्म्मत्ववोधजनकत्वस्य गोपदे सत्वाद्गोपदं गां
वक्तीतिवत् कर्म्मत्वं वक्तीत्यपि स्यादिति वाच्यम्'' द्वितीयार्थग-
वान्वितविषयत्वस्य वोधेऽन्वये पारतन्त्र्येणवोधजन्यतायाः स-
वच्छिन्नत्वसम्बन्धेन भानं भवति,, एवञ्च कर्म्मत्वनिष्ठविषयत्वा-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य गोपदेऽसत्वेन निरुक्तेच्छा-
विषयकजन्यतायां गोनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्वेन कर्म्मत्व
विषयत्वावच्छिन्नत्वस्य बाधात्० । अथ वा, अवच्छेदकतानि-
रूपितवोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताप्रकारतानिरूपितेच्छावि-
षयत्वस्य धात्वर्थत्वात्० ॥ धात्वर्थघटकावच्छेदकतायां प्रकृत्य-
र्थान्वितद्वितोयार्थविषयत्वस्य वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयात्' नोक्त-
दोषाणामवकाशइति० ''कर्म्मप्रत्ययस्थले शाब्दवोधमुपपादयति''

पदेन गौरुच्यत इत्यादिना० । तादृशविषयताया इत्यस्य, बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविषयताया इत्यर्थः ॥ परम्परानिरूपकत्वं स्पष्टयति. तच्चेति० "अयम्भावः" प्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितजन्यत्वप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबोधप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वात्मकनिरूपकत्वैकदेशे धात्वर्थस्य तादृशभगवदिच्छीयविशेष्यत्वस्यान्वयः। धात्वर्थे च पदान्वित-तृतीयार्थवृत्तित्वस्यान्वयः । तथाच, गोपदवृत्तिर्या बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यता तन्निरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबोधप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावत्त्ववान् गौरित्याकारकः शाब्दबोधः तत्र बोध्यः " इदं च गोपदं विषयितासम्बन्धेन गोविशिष्टबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावद्भवतु,, इत्याकारकेच्छाभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम्० । द्वितीयेच्छायाः सङ्केतत्वे शाब्दबोधमुपपादयति., वैपरीत्यमिति० वैपरीत्यस्य सङ्केततो धात्वर्थे वैपरीत्यमित्यर्थः । यत्तु" वैपरीत्यमित्यस्य कर्तृप्रत्ययस्थले परम्परया निरूपकत्वं कर्तृप्रत्ययार्थः,, आश्रयत्वं कर्म्मप्रत्ययार्थः "इति न शाब्दबोधानुपपत्तिः ॥ अन्यथा बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य पदे बाधाच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तत्तुच्छम्० कर्त्तुर्द्धात्वर्थत्वाश्रयत्वविरहे कर्तृत्वानुपपत्तिः कर्म्मणि तस्य सत्वेन कर्तृत्वापत्तेः, कर्म्मत्वानुपपत्तेश्च० ॥ अथ पदधर्म्मिकार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकेश्वरज्ञानस्यैव विनिगमकाभावात्सङ्केतरूपतास्त्विति चेन्न वेदतात्पर्य्यज्ञाननिष्ठक्लृप्तहे-

तुतया च तथाविधात्मकसङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वात्० अतिरिक्तहेतुत्वाकल्पनात्तथाविधज्ञानसङ्केतज्ञानस्यातिरिक्तकारणताकल्पनेन गौरवप्रसङ्गादिति दिक्॥ सङ्केतेत्येति,, अत्र न्यायसिद्धान्तोपरिमीमांसकानुयायिन इत्यस्याग्रिमवदन्तोत्यनेनान्वयः " अपभ्रंशानां वाचकत्वस्येष्टापत्तौ दोषान्तरमाह., साधुत्वं च स्यादिति,, साधुत्वञ्चात्र शक्तिभ्रमाधीननिरूढलक्षणेतरलक्षणाग्रहाधीनशाब्दबोधजनकत्वरूपं बोध्यम्० न च साधुत्वमपीष्टमिति वाच्यम् अपभ्रंशानां साधुत्वे साधुभिः सम्प्रयोक्तव्यन्नापभ्रंशितमित्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः अपभ्रंशानामपि साधुत्वेन प्रयोगार्हत्वान्मिश्रमतमुपहसन्नाह"यत्त्विति" अतिव्याप्तिं वारयति, उच्चरितजातीयत्वेति०॥ अथात्र "किमुच्चरितजातीयत्वम्" यदि चोच्चरितवृत्तिजातीयत्वं तदा सत्तागुणादिकमादायातिव्याप्तिः "न चोच्चरितवृत्तित्वविशिष्टजातिमत्त्वन्तदिति वाच्यम्,, भगवदुच्चरितवृत्तित्वविशिष्टजातेः अस्मदाद्युच्चरितादावसत्वेनाव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेदुच्यते,, तादृशोच्चरितवृत्त्यानुपूर्वीमत्त्वस्य तथात्वात्० ॥ परिष्कृतेप्यतिव्याप्तिं प्रदर्शयति वेदस्थेत्यादि,. वेदस्थलाक्षणिकेषु आयुर्वै घृतमित्यादिवेदघटकायुः पदे घृतपदेष्वित्यर्थः आयुः पदस्यायुर्जनके घृतपदस्य घृतकर्म्मकभक्षणे लक्षणा "तथा च,, घृतकर्म्मकं भक्षणमायुर्ज्जनकमित्यर्थस्तस्य घृतकर्म्मकार्थादिवाचकत्वापत्तिः घृतादिपदस्येत्युक्तम्०। ननु वोधो घृतकर्म्मकभक्षणविषयको भवतु घृतपदं तद्बोधजनकं भवत्विति भगवदिच्छाभ्युपगमे तदर्थविषयकत्वविशिष्टबोधजनकतातावच्छिन्नप्रकारताशालिनीच्छेत्युक्तावतिव्याप्त्यभावादाह सादीति०। अव्याप्तिं योजयति द्वा-

दशेत्यादिना द्वादशेह्नि पिता नाम कुर्यात्० कस्येत्याकाङ्क्षायां पुत्रस्य "तथाच" पुत्रपदं पुत्रत्वावान्तरधर्म्मावच्छिन्नपरम्० विषयत्वं विषयित्वं वा षष्ठ्यर्थः । नामपदं बोधजनकतावन्नामत्वव्याप्य धर्म्मावच्छिन्नविषयकसङ्केतपरम्० कृधात्वर्थः कृतिः । इष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । अह्नीत्यत्राधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः । "द्वादशाधिकरणकपुत्रत्वावान्तरत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकतावन्नामत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नविषयकेष्टसाधनतावत्सङ्केतानुकूलकृतिमान्पितेह्यन्वयबोधः "अथ वा,, कृधातोरेव सङ्केतार्थः "तथा च,, तादृशः सङ्केतः पितृकर्त्तृक इत्यन्वयबोधः "स्वमते" सादिदेवदत्तादिपदे ऽव्याप्तिवारणं च, बुबोधयिषात्मकभगवदिच्छाविषयत्वस्य नामत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्ने देवदत्तादौ सत्वेन बोध्यम्० "सादित्वं च" स्वतादात्म्य, स्वाश्रयध्वंससमानकालीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन० धर्म्मविशिष्टधर्म्मवत्त्वं सजातीयध्वंसव्याप्यत्वमनादित्वं तदन्यत्वं वा सादित्वम्० "अथ वा" पदविशिष्टपदं सादिपदम्० स्वतादात्म्य, स्वजातीयध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेनेति० अत्र मिश्रमतं मद्दूषितं तन्न सम्यक्,, संसारस्यानादितया सादिपदस्याप्रसिद्धत्वात्० । संसारस्यानादित्वमुक्तमाचार्य्यैः "तथा हि,, प्रवाहोनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान्० । तत्त्वेयत्तनवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयो,, रित्यनेन प्रथमस्तवके कुसुमाञ्जलाविति० । नैयायिकसिद्धान्तोपरि मीमांसकमतेन दोषमाह एवमिति" एतद्दोषमुद्धरयति "अथेति" शाब्दबोधोपयोगितायामित्यस्य शाब्दबोधजनकतावच्छेदककोटाविति यर्थः ॥ ईश्वरो-

यत्वानुपादाने तात्पर्य्ये वृत्तित्वलक्षणातिव्याप्तिमाशङ्कते न चेति" । उत्तरयति "यतः पदार्थो व्यापारक इति ॥ मीमांसकमतसिद्ध- वृत्तिं दूषयितुं तन्मतं दर्शयति "यस्त्विति । ज्ञाने (अर्थविषक- ज्ञाने) अनुकूलत्वं सप्तम्यर्थः शक्तावन्वेति० । पदानामित्यत्र निष्ठत्वं षष्ठयर्थः सोपि शक्तावन्वेति "तथाच,, अर्थविषकशा- ब्दबोधानुकूला पदनिष्ठशक्तिरित्यर्थः ॥ वाचकत्वं लक्षयति तथा चेति० । तच्चे त्यस्य तद्वाचकत्वमर्थः । लाक्षणिकेऽतिव्याप्तिं वारयति "लाक्षणिकं चेति, ० ॥ नन्वेतन्मते ज्ञानस्य मितिमा- तृविषयकत्वेन मितिमातृविषयकघटशाब्दानुभवजनकत्वस्य घट- पदे सत्वात् घटपदे मितिमातृवाचकत्वापत्तिरतो वाचकत्वं परि- ष्करोति,, तद्विषयकत्वावच्छिन्ने ति० । अथात्र विषयकत्वस्य प्र- त्यक्षादिसाधारणत्वेनातिप्रशक्तया शाब्दनिष्ठजन्यतावच्छेदकत्वा- भावेनासम्भव इति चेन्न,, केवलविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वेपि वि- षयकत्वशाब्दत्वयोरनतिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वध्रौव्यात्० 'यथा, महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायाः अतिप्रसक्तत्वेपि वह्नित्वस्य महानसीयत्ववह्नित्वोभयस्मिन् तदवच्छेदकत्वं तथा प्रकृतेपीति० । न च पर्य्यायपदजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय कारणानन्त- र्य्यस्यावश्यं कार्य्यतावच्छेदककोटौ विवक्षणीयतया प्रयोजनविर- हेण विषयनिवेशस्यानावश्यकत्वात् ० । घटादिविषयकत्वेन शा- ब्दजन्यतानवच्छेदकत्वादसम्भवस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्,. प- र्य्यायशब्दे शाब्दावैलक्षण्येनैकशक्तेरेव स्वीकारात्० ॥ घटपद- स्य कलशपदस्य च घटविषयकशाब्दानुकूलशक्तिमत्त्वेन कारण- त्वात् न दोषः ॥ न च घटपदं घटविषयकत्वावच्छिन्नशाब्दनि-

ष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकशक्तिमदित्याकारकाप्रामाण्य-
ज्ञानास्कन्दितज्ञानाच्छाब्दबोधवारणाय अप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजक-
त्वस्यावश्यकत्वेनैकरूपेण कथमपि कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेना-
व्यवहितोत्तरत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटावश्यं वक्तव्यमिति वा-
च्यम्० एतन्मते ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यतया भ्रमत्वास्वीकारात्०॥
एतेन पटपदे टघशक्तिभ्रमाच्छाब्दबोधान्तर्भावेण व्यभिचारवा-
रणाय कार्य्यतावच्छेदककोटावश्यमव्यवहितोत्तरत्वं निवेशनीय-
मित्यपि प्रत्युक्तम्० भ्रमात्मकज्ञानस्यैतन्मतेऽभावात्० ॥ घटादि-
पदे मितिमातृवाचकत्वं वारयति० मितिमातृविषयकत्वेन ज्ञानस्य
न किञ्चित्पदशक्यतेत्यनेन "अयम्भावः" ज्ञानसामान्यसामग्र्या-
आत्ममनस्संय्योगादेः तद्भासकत्वात् मितिमातृभासकत्वाच्छा-
ब्दनिष्ठजन्यतायां मितिमातृविषयताया अनवच्छेदकत्वात्० ॥
ननु घटमानयेत्यत्र शाब्दबोधस्य कर्म्मत्वादिविषयकतया कर्म्म-
त्वविषयकत्वावच्छिन्नशाब्दानुकूलशक्तिमत्त्वस्य घटपदे सत्वेन
कर्म्मत्ववाचकत्वापत्तिरित्यत आह पदान्तरस्य चेति" पदान्तर-
स्याम्पदस्य पदार्थान्तरभासकतया "तथाच, कर्म्मत्वविषयत्वा-
वच्छिन्नशाब्दानुकूलशक्तिमत्त्वम्" अम्पदे न तु घटादिपदे इति,,न
तत्र वाचकत्वापत्त्यवकाशः । प्रभाकरमतमुत्थापयति । कार्य्या-
न्वितेति० । गामनयेत्यत्र गवानयनं कार्य्यमित्यन्वयबोधे आ-
नयनविषयतायां साक्षात्कार्य्यत्वविषयतानिरूपितत्वलाभार्थं सा-
क्षादिति० । गवादिविषयताया परम्परया तन्निरूपितत्व-लाभार्थं
परम्परेति० ॥ एतन्मते घटादिपदे कार्य्यत्वविषयत्वावच्छिन्न-
शाब्दजनकतावच्छेदकत्वसत्वात्कार्य्यतावाचकत्वमेतन्मते परिष्क-

रोति,, "तद्विषयत्वावच्छिन्नेत्यनेन०। "अयम्भावः" निरूपितत्वांशेऽविशेषणीभूय यन्निष्ठविषता यादृशजन्यतावच्छेदिका तादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं तद्वाचकत्वं निष्कृष्टम्०॥ एवञ्च कार्य्यत्वविषयतानिरूपितघटविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतायां निरूपितत्वांशे विशेषणतयैव कार्य्यत्वविषयताया अवच्छेदकत्वं न त्वविशेषणतयेति न टघत्वादौ तद्वाचकत्वापत्त्यवकाशः। अथात्र विनिगमकाभावात् घटविषयतानिरूपितशाब्दं प्रत्यपि घटादिपदानां कारणता वक्तव्यतया तत्रापि तथाविधावच्छेदकत्वानपायादुक्तापत्तिर्दुर्व्वारेति चेन्न,, एतद्दोषस्यैव विनिगमकत्वात्०॥ यद्वा कार्य्यत्वविषयतानिरूपितत्वानवच्छिन्नत्व,, कार्य्यत्वविषयतात्वपर्य्याप्तावच्छेदताकान्यत्वोभयाभाववती निरूपितत्वांशेऽविशेषणीययद्विषयतानिष्ठा यादृशजन्यतावच्छेदकता भवति तादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्०॥ तथाच,, घटविषयतानिरूपितकार्य्यत्वविषयत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकतायां कार्य्यत्वविषयतानिष्ठायां निरुक्तोभयस्यैव सत्वेन विनिगमकाभावप्रयुक्त-जन्यताया ग्रहणासम्भवान्नापत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु शिवम्०॥*॥

इति महामहोपाध्यायतार्किकमैथिल श्रीविश्वनाथशर्म्मरचित-मैथिलनैयायिकवैयाकरण, श्रीसङ्कमलालशर्म्म, श्रीसदाशिवशर्म्म, संशोधित-शक्तिवादविवृतिग्रन्थः समाप्तः

॥ शम्भूयात्०॥

—०*०—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विश्वनाथं नुतं विश्वनाथान्वितं विश्वनाथासुतं विश्वनाथः सुतम्०।
विश्वनाथोपमं विश्वनाथमभुं कर्तुमुच्चकं रीति प्रणम्याऽऽधियाम्०१॥

व्युत्पत्तिवादविवृतिग्रन्थं श्रीमिथिलेश्वरात्० ।
आज्ञां प्राप्यसुविश्वेशेश्वमैथिलगुणाग्रणीः ॥ २ ॥

शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते इति गादाधरी" एतद्वाक्याच्छाब्दबोधोत्तरसप्तम्या वृत्तित्वं निरूपितत्वञ्चार्थ, स्तयोर्भासधात्वर्थविषयताया मन्वयोऽत्रैव च संसर्गमर्यादापदार्थाकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयत्वान्विततृतीयार्थभेदस्या न्वयोऽथवा संसर्गमर्यादापदार्थाकाङ्क्षान्वितप्रयोज्य त्वस्य तृतीयार्थस्य तत्रान्वयः तस्य चाख्यातार्थाश्रयत्वेऽन्वयः तस्य च सप्तम्यन्तार्थैकपदार्थानुयोगिकत्वान्वितषष्ठयन्तार्थापरपदार्थप्रतियोगिकत्वान्वित संसर्गपदार्थेऽन्वयः" तथाच,, एकपदार्थानुयोगिकत्वविशिष्टापरपदार्थप्रतियोगिकत्वविशिष्टः संसर्गः शाब्दबोधनिरूपिताकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयत्वाभिन्नविषयताश्रयत्ववानित्याकारकः शाब्दबोध इति ॥ अथात्रापरत्वंयदि एकपदभिन्नत्वन्तदा एकत्वत्वेनैकत्वस्य सर्वत्र सत्वेनैकपदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य पदेऽसत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् इत्युच्यते तदा पदविशिष्टः संसर्गः निरुक्तविषयताश्रयत्ववानितिपरमार्थः वैशिष्टयञ्च,, स्वार्थानुयोगिकत्व, स्वभिन्नपदप्रतिपाद्यार्थप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन,, स्त्रमत्र पदमेतल्लाभायैव चैकपदमिति न तद्वैयर्थ्यशङ्कापि "ननु पचतीत्यत्र एवमेवकारस्थले आख्यातार्थयत्नवर्तमानत्वयोश्च यः स्वरूपसम्बन्धः स कथं शाब्दबोधे भासितं

समर्थस्तस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन पदविशिष्टाभावादिति चेन्न एकपदार्थविशिष्टसंसर्ग इत्यादिरीत्या विवक्षितत्वात्'वैशिष्ट्यश्च' स्वानुयोगिकत्व स्वभिन्नपदार्थप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन स्वमत्रार्थपरं 'तथाच'यत्न वर्तमानत्वयो र्भेदान्न दोषः॥न च नीलोघट इत्यादावगतिः घटेनीलभेदबाधादिति वाच्यम्पदार्थतावच्छेदकविशिष्टः संसर्ग इत्यादिक्रमेण विवक्षितत्वात् 'वैशिष्ट्यश्च' स्वावच्छिन्नानुयोगिकत्व स्वभिन्नपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन स्वमत्र पदार्थतावच्छेदकपरन्तथाच घटत्वनीलत्वयो र्भेदान्नोक्तागतिरिति 'न च' विधेयांशेऽधिकावगाहिशाब्दानुभवस्य नवीनैः स्वीकारात्'' घटोनीलघट इत्यादौ जातित्वविशिष्टजातिमत्परकसर्वनामघटितसघट इत्यादौ चागतिः घटत्वभेदस्य घटत्वे बाधात्'' एवञ्चैतस्य गुरुकुलमित्यादौ निरूपितत्वसंसर्गे पदार्थतावच्छेदककुलत्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वाभावाचागतिरेवं धान्याद्धनमित्यादौ विभक्तेः साधुत्वार्थकतानामप्रयोज्यत्वस्य संसर्गतया भानसम्भवात्'धान्यत्वे धान्यत्वभेदविरहात् एवङ्कुलात्कुलमित्यादौ देहाद्देहोऽभिजायत इत्यत्र च जन्यत्वसंसर्गस्य भानानुदयप्रसंगाच्चेति वाच्यं पदजन्यप्रतिपत्तिविषयताविशिष्टसंसर्गता इत्यादि रीत्यावक्तव्यत्वात् 'वैशिष्ट्यश्च स्वाश्रयानुयोगिकत्वस्वविशिष्टविषयताश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यश्च स्वभिन्नत्व,स्वप्रयोजकपदसाकाङ्क्षपदप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वंविषयता विशेष्यतात्मकविषयतामादाय सर्वत्र समन्वयान्न दोष इति,, ननु समवायस्यैकत्वनये घटत्वसमवायस्यापि घटपदजन्यप्रतीतीयघटत्वावच्छिन्नविषयताश्र-

यानुयोगिकत्वस्य घटपदसाकाङ्क्षस्वपदप्रयोज्यैकत्वविषयताश्रय-
प्रतियोगिकत्वस्य च सत्वादाकाङ्क्षाभास्यत्वं स्यात्तथाच किन्त-
त्र शक्तिकल्पन इति चेन्न एकपदार्थ इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यता-
ऽपरपदार्थस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः प्रकारता तयोर्लक्षणया संसर्गपदार्थे
संसर्गविषयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः तत्रैव च शाब्द-
बोधनिरूपिताकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयत्वाभेदस्य चान्वयः । तथा
च पदजन्यप्रतितोयविषयताविशिष्टसांसर्गिक विषयताकाङ्क्षा-
प्रयोज्यशाब्दबोधनिरूपितविषयत्वाभिन्न इति पर्य्यवसितोर्थः वै-
शिष्ट्यश्च स्वनिरूपितत्व स्वविशिष्टविषयता निरूपितत्वोभयसम्ब-
न्धेन सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यश्च स्वभिन्नित्व स्वनिरूपितपदसाका-
ङ्क्षपदप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वम्विषयता प्रकारताभेदेन सांस-
र्गिकविषयतायां भिन्नत्वेन एकत्वविषयतानिरूपितसमवायनिष्ठसां-
सर्गिकविषयतातोघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसमवाय निष्ठसांस-
र्गिकविषयताया भिन्नत्वात् तत्र च शक्तेस्स्विकारस्यावश्यकत्वादि-
ति प्रकारतानिरूपितत्वस्य सांसर्गिकविषयतायामनभ्युपगमे संं-
योगेन पर्वते वह्निरवृत्तिरिति बुद्धिमति समवायेन पर्वतोवह्निमान्नि-
तस्यापि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः प्रतिबन्धकता च वह्नित्वावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपित, पर्वतत्वावच्छिन्नविशष्यताशालिनिश्चयत्वेनैवातो
न दोषः 'विशेष्यतानिरूपितत्वस्य सांसर्गिकविषयतायामनभ्युप-
गमेनायोग्यत्वादिति वाच्यम् संयोगेन वन्ह्यभाववान्निति बुद्धित्वा-
वच्छिन्नम्प्रति संयोगेन वह्निमान्पर्वत इति ज्ञानस्येव स्वसंयोगिसं-
योगेन वह्निमान् पर्वत इति निश्चयस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिभिया
तदावश्यकत्वात्संयोगत्वमात्रावच्छिन्नत्वस्य संसर्गतायां निवेशे

महानसीयसंयोगेन वह्निमान्पर्वत इति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः इति पक्षता सिद्धान्तसारे विस्तरेण० । शाब्दबोधे चेत्यत्र चस्त्वर्थे तथा चायम्भावः । अनुमितौ सांसर्गिकविषयतायाः प्रयोजकत्वं यथा परामर्शीयविषयतायास्तथा प्रकृते शाब्दबोधे सांसर्गिकविषयतायाः प्रयोज्यत्वन्न शङ्क तज्ज्ञानीय विषयतायाः किंतु आकाङ्क्षाज्ञानस्यैवेति,, अत एवान्विताभिधानवादिमते शाब्दबोधे चेत्यपि ग्रन्थादौ सङ्गच्छते येषां संसर्गतायां विवादस्तेषां स्वमते संसर्गत्वसूचनाय,, विशेषोल्लेखमाह सत्वविषयेत्यादिना "आदिना" जन्यजनकभावादीनां परिग्रहः । तथा च घटं पश्यति ग्रामं गच्छति इत्यादौ कर्म्मत्वे आधेयत्वस्य चैत्रस्य धनमित्यादौ आश्रयत्वात्मकाधारत्वस्य घटः पटो नेत्यादौ नञर्थभेदे प्रतियोगित्वस्यानुयोगित्वस्य वा सन्प्रत्ययार्थेच्छायां विषयत्वस्य विषयित्वादेर्वा चिकीर्षति बुभुक्षत इत्यादौ गमधात्वर्थव्यापारे जनकत्वस्य गमधात्वर्थे फले व्यापारस्य कर्त्तृप्रत्ययस्थाने कर्म्मप्रत्ययस्थले शाब्दबोधे घट ग्राम पट कृतिभोजनफलव्यापारसंसर्गमर्य्यादयाभानमित्यग्रे मूले व्यक्तीभविष्यतीति भावः । स्वसमानविभक्तिकत्वं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिनेति गादाधरी, ननु विभक्तिविभाजकधर्म्मादिनेत्येवोक्त्या सर्वसामञ्जस्येऽलं प्रथमात्वादिनेत्युक्त्या इति चेन्न (संख्यात्वव्याप्य सामान्ये शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः० । सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङौ चेति भेदत, इत्यनेन) विभक्तिश्च सुप्तिङ्भेदेन द्विधा इत्यग्रिमग्रंथेन च विभक्तिविभजनात् । विभक्तिविभाजकत्वं" सुप्तिङ्त्वे च प्राप्तमिति सुप्त्वादिना स्वुबविभक्ति-

साजात्यस्य ङस् विभक्त्यादौ सत्वेन नीलस्य घट इत्यादौ नीलघटयोरभेदान्वयप्रसङ्गात्" प्रथमात्वादिनेत्यभिधानस्यावश्यकत्वं तथा च विभक्तिपदं सुप्परमिति सुब्विभाजकधर्म्मादिना साजात्यस्य नाभावान्न दोषः । न च किंतत्सुब्विभाजकत्वं,, येन सुप्त्वस्य सुब्विभाजकधर्म्मपदेन गृहीतुं न शक्यते इति वाच्यम् । सुप्त्वव्याप्यत्वे सति सुप्त्वव्याप्याव्याप्यत्वस्य तदर्थत्वात्" स्वस्मिन् स्वव्याप्यत्वविरहान्न सुप्त्वे सुव्विभाजकत्वमित्यदोषात्० ॥ न च स्वाभाववद्वृत्तित्वस्य स्वव्याप्यत्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्वादिति वाच्यम् । स्वभिन्नत्वे सति स्वाभाववद्वृत्तित्वस्य, स्वसमानाधिकरणत्वे सति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वा प्रकृते व्याप्यत्वपदेन विवक्षितत्वात्" स्वस्मिन् स्वभिनत्वविरहेण समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च विरहेण स्वस्मिन् स्वव्याप्यत्वविरहान्न दोष इति,, न च सुप्त्वव्याप्यस्य प्रथमा, द्वितीयान्यतरत्वस्य व्याप्यत्वं, प्रथमार्थप्यस्तीति सुप्त्वव्याप्याव्याप्यत्वस्य प्रथमात्वे विरहेणासम्भवप्रसङ्गादिति वाच्यम्, सुप्त्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वादन्यतरत्वे जातित्वविरहेणासम्भवानवकाशात्" भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमन्यतरत्वमखण्डोपाधिर्वा० न च सुप्त्वव्याप्यत्वस्य तादृशाव्याप्यत्वस्य प्रथमाषष्ठ्यन्यतरत्वे सत्वेन तस्यापि विभक्तिविभाजकधर्म्मपदेन धर्त्तुं शक्यतया नीलस्य घट इत्यादावुक्तदोषस्य तादवस्थ्यादिति वाच्यम् । सुप्त्वव्याप्यत्वे सति सुप्त्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति जातित्वस्य सुब्विभाजकत्वेत्यनेन विवक्षितत्वात्तथा च, स्वप्रकृतिकविभक्तिवृत्तित्वोपलक्षितविभक्तिविभाजकधर्म्मवद्विभक्ति-

प्रकृतित्वं,, स्वसमानविभक्तिकत्वस्य फलितमिति दिक् ॥*॥
मैवं,, विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्ध-
संख्याया यत्राविवक्षितत्वमिति ''गादाधरी''। अथात्र विशेष्य-
वाचकपदोत्तरं यत् तत्तात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धेत्यादिरीत्या वि-
वक्षणादेव सर्वसामञ्जस्ये ऽलंविभक्तिपदोपादानेनेति चेन्न, दधिम-
मेयं वस्तुप्रमेयञ्च, इत्यादौ विशेष्यवाचकदधि, वस्तुपदोत्तरप्रमेय,
वस्तुतात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अप्रसिद्ध्या समानवचन-
त्वासम्भवादतस्तदुपात्तं 'तथा'च प्रमेयपदस्य विभक्तित्वाभावान्ना-
प्रसिद्धिरिति'' ''नत्वविशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्यावि-
रुद्धेत्यादिकमेवोच्यता मलं तात्पर्य्यविषयपर्य्यंतानुशरणेनेति चे-
न्न,, सुपांसुपित्यनेन सुब्विभक्त्यर्थत्वस्य शक्त्या लक्षणया वा
एकत्वद्वित्वबहुत्वेपि सत्वात् । विभक्त्यर्थभिन्नत्वस्य सं-
ख्यायामसत्वादेवं जस्विभक्तेरपि बहुत्ववदेकत्वद्वित्वार्थकत्वात्
जस्विभक्त्यर्थभिन्नसंख्यायाः अप्रसिद्धत्वादसम्भवप्रसङ्गादत-
स्तात्पर्य्येति, केचित्तु। यत्र बहुत्वतात्पर्य्येण सुपद्प्रयोगो भ्रान्त-
स्य यथा वेदाः प्रमाण न्तत्र भ्रान्तपुरुषस्य वेदः प्रमाणमिति वा-
क्याच्छाब्दबोधो भवति तदानीं विशेष्यवाचकपदोत्तरसुविभक्त्य-
र्थ एकत्वभिन्नसंख्यायाः द्वित्वबहुत्वादे र्विशेषणवाचकपदोत्तरवि-
भक्त्या अविवक्षितत्वात्तदनुपपत्तिरत स्तदुपस्तमित्याहुः 'नन्वत्र
विरुद्धत्वमेकाधिकरणावृत्तित्व न्तच्च न घटत्वे यतो बहुत्वाधिक-
रणे वेदे स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्वसम्बन्धेन प्रमाणपदोत्तर-
विभक्त्यर्थस्यैकत्वस्यापि सत्वादिति चेन्न प्रकृते विरुद्धत्वन्नैका-
धिकरणावृत्तित्वं'किन्तु'भिन्नत्व न्तथा च लक्षणया विरुद्धपदस्य

भिन्नार्थकत्वे तादृशसंख्याभिन्नसंख्येति पर्य्यवसितोर्थो बोध्यः॥ केचित्तु साक्षात्सम्बन्धेन वृत्तित्वस्य विवक्षणे प्रमात्वगतैकत्वस्य प्रमाणे तेन सम्बन्धेनासत्वात् यथाश्रुतस्यैव सम्यक्त्वादित्याहुः॥ ननु 'यत्र' विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थ" संख्याया अविवक्षितत्वन्तत्रैव समानवचनत्व मित्युक्त्यैव सर्व्वत्र सामञ्जस्ये विरुद्धान्तविशेषणमनर्थकमिति चेन्न प्रमाणपदोत्तरबहुत्वविवक्षायामपि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्येव साधु न तु प्रमाणमपि" इदानी न्तस्यापि प्रमाणत्वं स्यात् अतो विरुद्धेति, तथाच प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दोत्तरजस्विभक्तितात्पर्य्यविषयबहुत्वविरुद्धत्वस्य बहुत्वेऽसत्वात्सत्वाच्च एकत्वादौ तस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात्समानवचनत्वं तत्र निराबाधमिति एवं घटो घटपदार्थ इत्यत्र पदार्थत्वे एकत्वविवक्षायामपि समानवचनत्वमन्यथा" विशेषणपदोत्तरविभक्त्या एकत्वस्य विवक्षितत्वादसम्भवादिति विरुद्धान्तनिवेशः॥ ननु पृथुपचतः पृथुपचावित्यादौ विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वात्तत्र समानवचनत्वविरहात्कथं तादृशनियमोपपद्यत इति चेन्न विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य्यविषयविशेष्यगतसंख्याविरुद्धसंख्यायाः यत्राविवक्षितत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्तथा प्रकृते विशेष्ये धात्वर्थे संख्याया अनन्वयादस्य एतन्नियमानाक्रान्तत्वादिति भावनीयम् (अथ त्रिभुवनजयलक्ष्मीर्म्मैथिली तस्य दारा) इत्यत्र दारपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य बहुत्वस्याविवक्षितत्वात्तथा चात्राविवक्षितत्वस्य सत्वेन समानवचनत्वस्याभावेन व्यभिचारप्रसङ्ग इति चेन्न, दार इत्यस्यैव विशेष्यवचनत्वम् तथा च विशेष्यवाचकपदोत्तरजस्विभक्तिता-

त्पर्य्यविषयत्वस्य संख्यायामभावेन विशेष्यवाचकपदेन दारापदस्य धर्तुमशक्यत्वेन नियमानाक्रान्तत्वात्" नियमस्तु व्याप्तिः "सा च" विशेष्यवाचकपदोत्तरतात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या अविवक्षितत्वात् ॥ व्यापकसमानवचनत्व सामानाधिकरण्यरूपा सा च निराबाधेति दिक्० ॥ वेदाः प्रमाणमित्यत्र विशेषणपदोत्तरविभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं विवक्षितम् " तच्च " प्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रमितिकरणत्वेऽन्वेति-शाब्दप्रमितिकरणत्वं शब्दत्वावच्छिन्नयावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यतेति 'गादाधरी' अथ प्रमाणे अनेकैकत्वान्वयसम्भवात्कथमयोग्यतेति चेन्न न हि एकत्वत्वावच्छिन्नमेकवचनार्थः अपि तु सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वं 'साजात्यं च' समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण 'अत एव चाग्रे ग्रन्थे स्पष्टमभिधानात्तथा च, चालिनीन्यायेन प्रमाणगतैकत्वे तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्वादनवच्छेदकत्वस्य विरहेणायोग्यत्वप्रसङ्गात् ॥ न च तादृश प्रकृत्यर्थतावच्छेकरूपेण सजातीयप्रमाणप्रमाणत्वगतैकत्वस्यासत्वेन तत्रापि सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहेणायोग्यत्वस्य तथाप्यनुद्धार इति वाच्यम्, यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संसर्गे स्वार्थान्वयस्तत्र सामानाधिकरण्यघटितसानाधिकरण्यसम्बन्धने समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टस्वार्थानुयोगितावच्छेदकरूपेण साजात्यं तथा च प्रकृते वेदानुयोगिकाभेदसंसर्गित्वविशिष्टप्रमाणत्वरूपेण सजातीयत्वात्० ॥ वस्तुगत्या वेदनिष्ठप्रमाणत्वं तद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेकत्वस्य एकत्वे सत्वेन योग्यत्वस्याक्षतत्वादत

एव 'चार्व्वाकादिनिर्म्मित आगमे' अयोग्यशंकानिराशार्थमेवैकवचन-प्रयोग इत्यपि साधु संगच्छते अत एव वाचस्पतिमिश्रैः शाक्यभिक्षु-कनिग्रन्थिकसंसारमोचकादीना मागमाभासाः परिकृताभवन्ती-त्यत्नागमाभासत्वं सांख्यतत्वकौमुद्यां तदपि संगच्छते प्रामाण्या-भावेनाभासत्वस्य तत्नाक्षतत्वात् ॥ न च वेदानुयोगिकभेदविशि-ष्टप्रमितिकरणतात्वस्य चार्वाकाद्यागमनिष्ठप्रमितिकरणतायां वि-रहेण तस्य सजातीयानन्तर्गतत्वात् स्वातन्त्र्येण तेषामागमे प्रामा-ण्यसत्वेपि तादृशैकत्वस्य प्रकृते प्रमितिकरणतायां सत्वात्कथं ते-षामागमे प्रामाण्यशङ्का निराकृताभवतीति वाच्यं प्रकृते स्वार्थानु-योगितावच्छेदकरूपेणैव साजात्यं तथा च यदि चार्वाकाद्यागमे प्रामाण्यं स्यात्तदा साजात्यन्तत्नाक्षतन्तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानव-च्छेदकमेकत्वन्नभवेत्तदेव नेति एकवचनेन दृढतरं कृतं, न च स्वार्था-नुयोगितावच्छेदकप्रमितिकरणतात्वं अनुमितिकरणतायां सत्वेन तद्वति भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रकृते एकत्वे विरहेणायो-ग्यत्वन्तादवस्थ्यमेवेति वाच्यं एतदस्वरसेन शब्दत्वावच्छिन्नयाव-च्छब्दनिष्ठमेकमेव शाब्दप्रमाकरणत्वमित्युक्तं तथाचायम्भावः ॥ अनुयोगितावच्छेदकं शब्दत्वावच्छिन्नशाब्दप्रमितिकरणत्वं तच्च, नानुमितिप्रमितिकरणतायामस्तीति नायोग्यतेति ॥ केचित्तु प्रमि-तिकणत्वे अन्वेतीत्यस्य प्रमितिकरणत्वघटकप्रमितावत्वे इत्यर्थः ॥ तथाचायं भावः, सकलवेदानां संसारनिदानमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्ष-मे परमात्मकनुभवे तात्पर्य्यं नत्वनेकवैजात्यविशिष्टानेकानुभवे इति अथ सकलवेदजन्यपरमात्मविषयकज्ञानस्यापि व्याससुकवाम-देवादिभेदेन नानात्वात्कथं तादृशैकत्वान्वययोग्यतेति चेन्न,,

प्रमितित्वे एकत्वस्याबाधादत एव दशमस्त्वमसीति वाक्यात् प्रत्यक्षात्मिकाप्रमितिजन्यतेति०वेदे प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमभ्युपगच्छताम्मतमपाकर्त्तुमेकवचनप्रयोगः 'साध्वीति, न च इषेत्वेत्यादिमन्त्राणां सहस्रशीर्षापुरुषसूक्तानां अग्नीषोमीयं पशुमालभेदित्यादि वाक्यानां विभिन्नप्रतिपादकानां कथं परमात्मपरतेति वाच्यं यथा निगमनार्थविशिष्टविषयकबोधजनयतोपि प्रतिज्ञादेः तत्तद्वाक्यप्रयोजकाकाङ्क्षोत्थापकतया इह धूम इति वचनसामानुमानीकवह्निधीपरतावत्तद्विशिष्टार्थविषयकधीपरत्वं तथा परस्परमन्त्राणां तत्त, द्वाक्योनां चाकाङ्क्षात्थापकतया परमात्मधीपरतानिर्व्वहत्येवं सर्व्ववेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्या वेदानां परमात्मपरत्वस्याक्षतत्वात् इत्याहुरिति दिक् ॥ अथ तत्तदर्थान्वितत्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पदसाकाङ्क्षतत्तत्पदत्वेन कारणत्वाच्छाब्दस्य वह्निना सिंचतीत्ययोग्यशब्दापभ्रंशशब्दवदसाधारणत्वेनातिप्रसक्ततया प्रमितिकरणतानवच्छेदकत्वात्कथं शब्दत्वावच्छिन्नप्रमितिकरणतेत्युक्तं एवं शब्दत्वं न कमपि शाब्दं प्रति जनकतावच्छेदकं अतिप्रसक्तत्वादिति चेन्न सकलवेदतात्पर्य्यार्थविषयकविजातीयप्रमितित्वावच्छिन्नं प्रति स्वतंत्रपुरुषोच्चरितशब्दत्वावच्छिन्नप्रमितिकरणत्वमेकमेवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ वेदत्वं च,, स्वतन्त्रपुरुषोच्चरितशब्दत्वं "अथवा" शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं इति सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वविवक्षावेदत्वमित्यधिकं मदीयसर्व्वसंग्रहे आलोचनीयमिति ॥ न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशे इति

व्युत्पत्तिविरोधः ॥ सम्पन्नो व्रीहिरिति अनेकव्रीहितात्पर्य्यकेप्येकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वादिति गादाधरी । अत्र पदार्थत्वमाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यत्वं "अन्यद्वेतीत्यन्यदेतत्" संकोचश्चात्र तदर्थविशेष्यकतत्पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशेन बोध्यः 'तथा च' तत्पदविशेष्यकतत्पदवृत्तिज्ञानजन्यतदर्थोपस्थित्यव्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदर्थविशेष्यकतत्पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कारणत्वं बोध्यम् ॥*॥ S. Sadashib jha. ॥*॥

अथ वेदाः प्रमाणमित्यस्य एकत्वविवक्षायां प्रामाण्योपपादने एकत्वविवक्षायां घटाः नील इत्यस्यापि प्रामाण्यं स्यात् तद्युक्तेस्तौल्यादिति चेदत्र काशीस्थाः दाक्षिणात्यादयः । विभक्त्यर्थैकत्वस्य स्वाश्रयसमानाधिकरणोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरण भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसम्बन्धेन, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदके' 'अथवा" तादृशानवच्छेदकप्रकृत्यर्थतानवच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयसम्भव,, स्तथा" च, एकत्वाश्रयनीलसमानाधिकरणत्वोपलक्षितघटत्वाधिकरणपीतवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य नीलत्वे बाधात् नैकत्वान्वयविवक्षा सम्भवतीति,, न घटानील इत्यस्य प्रामाण्यं० । एकत्वाश्रयप्रमाणत्वसामानाधिकरण्यस्योपलक्षितवेदत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रमितिकरणत्वेनान्वययोग्यत्वस्याक्षतत्वादित्याहुस्तन्न घटाः प्रमेयो वाच्यो घटः कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादेरेकत्वविवक्षायां प्रामाण्यं स्यात् युक्तेस्तौल्याद० ॥ "वस्तुतस्तु" ब्राह्मणत्वसमा-

नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य शतत्वे सत्वेन एवं वि-
श्वदेवत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पुरोरवमा-
द्रवसोभयगतद्वित्वे सत्वेन शतत्वे एकत्वान्वयस्य पुरोरवमाद्र-
वसोभये द्वित्वान्वयस्यायोग्यतया शतं ब्राह्मणाः पुरोरवोमाद्रव-
सविश्वे देवा इत्यस्य चाप्रामाण्यप्रसङ्गात्॥*॥"अथात्र मैथिलाः"
नीलो घटा इत्यादौ नीलपदस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा लक्ष्य-
तावच्छेदकस्य नीलस्यानेकत्वेन सजातीयद्वितीयराहित्यात्मकैक-
त्वस्यान्वययोग्यतायाः विरहेण प्रामाण्याभावान्न दोषः ॥ लक्ष्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकनीलत्वजातौ एकत्वस्य सत्वेपि तदर्थताव
च्छेदकतावच्छेदके विभक्त्यर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वात् । दृष्टचर-
त्वे वा तत्र एकत्वविवक्षायाः किं प्रयोजनं तद्वक्तव्यं यथा पशु-
नायजेतेत्यादौ नानापशुकरणकयागजन्यादृष्टिसिद्धिर्म्मा भवत्वे-
तदर्थं यथा जात्याकृतिविभक्तयः पदार्थ इत्यत्र शक्तित्रयशङ्का-
निराशार्थं 'सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ यवादिसम्पन्नत्वशंकानिराशा-
र्थंत्रयः समुदिता हेतुरित्यत्र यथा तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वशं-
ङ्कानिराशार्थं एकत्वविवक्षादरस्तथात्र नास्त्येव मुक्तलज्जैस्तैर्व्वक्त-
व्यमिति एकत्वस्याविवक्षितत्वात्समानवचनत्वमेव तत्र, नत्वसमा-
नवचनत्वमिति नाप्रामाण्यशङ्काकलंकोपोति प्राहुः,, ननु प्रमिति
करणत्वं वेदेन प्रमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणावच्छेदेन प्रमितिसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं चालिनीन्यायेन सकलवेदे ता-
दृशाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वात्किन्तु तादृशाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकधर्म्मवत्वं स च सर्व्वधर्म्मवेदशब्दत्वमिति वेदशब्दत्वा-
त्मकप्रमितिकरणताया अविवक्षितत्वं कथं वेदशब्दत्वेन हि स्व

स्यावच्छेदकत्वं स्वस्मिन्नात्माश्रयप्रसङ्गादिति चेन्न,, उपहिता-
नुपहितभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावोपपत्तेरिति ध्येयम्॥*॥ अथ
सम्पन्नो व्रीहिरित्यत्र कथमेकत्वस्य व्रीहित्वेऽन्वयः निर्द्धर्म्मितावच्छेदककशाब्दबोधस्यानभ्युपगमात्" ०। विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धर्म्मितावच्छेदकरूपेण धर्म्मिण उपस्थितेः कारणस्य विरहाच्चे ति चेन्न. व्रीहिपदस्य व्रीहित्वत्वविशिष्टे लक्षणामभ्युपेत्योक्तत्वादनभ्युपगमेत्वाह यदि च स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादि अथ लक्षणापक्षे व्रीहित्वे कथमेकवचनार्थस्य वक्ष्यमाणस्यान्वयः समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्रीहित्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य एकत्वे बाधात्तथाविधि एकवचनार्थस्याप्रसिद्धत्वादिति चेन्न,, यत्र प्रकृत्यर्थे अन्वयस्तत्र तादृशप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणैव साजात्यं 'यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेऽन्वय स्तत्र तादृशसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण साजात्यं अविवक्षितत्वात् तथाच नाप्रसिद्धिरिति ध्येयम्॥ ननु द्वितीयपक्षे स्वसजातीयव्रीहिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्रीहित्वगतैकत्वे सत्वेनाप्रसिद्धिभिया भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां येन सम्बन्धेनैकत्वस्यान्वयो विवक्षितस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशे पुनस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकसजातीयनिष्ठभेदस्याप्रसिद्धत्वात्तद्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरिति चेन्न, भेदीयप्रतियोगिता न केनापि सम्बन्धावच्छिन्नाऽपि तु तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव एव स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तथाच प्रकृते

तादृशाभावस्य च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सर्वत्र सत्वादप्रसिद्ध्यभावात् केचित्तु स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व यन्निष्ठत्वोभयाभावस्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वं समुदितार्थः न काप्यनुपपत्तिरिति अन्ये तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवृत्त्येकत्वोभयाभाववतीयास्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकता तदभाववदेकत्वं सजातीयद्वितीयराहित्यमाहुः 'ननु' तथाप्यत्र एकत्वविवक्षायाः किंफलं यवव्रीह्युभयसम्पन्नदशायां सम्पन्नौ व्रीहियवौ इत्येव साधु न तु सपन्नोव्रीहिरित्यपि साधुरिति वक्तुन्न शक्यते प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्रीहित्वस्य यवादौ असत्वेन यवसम्पत्तिदशायामपि सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्य स्वाश्रयव्रीहित्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थे सत्वात् योगत्वस्याक्षतत्वादिति चेन्न, यत्र परम्परासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थे एकत्वान्वयस्तत्र समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वरूपेणैव साजात्यं यत्र तु साक्षात्सम्बन्धेनान्वयस्तत्र ग्रन्थकृदुक्तरूपेण तदिति तथा यवव्रीहिसम्पत्तिदशायां सम्पन्नोव्रीहिरित्यस्य समभिव्याहृतपदार्थः सम्पन्नस्तत्प्रतियोगिकतादात्म्यसंसर्गित्वविशिष्टयत्तद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्रीहिगतैकत्वे सत्वेन वाक्यार्थस्याप्रसिद्ध्याऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् केवलव्रीहिसम्पत्तिदशायां तु साजात्यं व्रीह्यावेव तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य व्रीहित्वगतैकत्वेसत्वेनान्वययोग्यत्वस्य तत्राक्षततया प्रामाण्यमुपपद्यते न चानुपयुक्तवस्तुसम्पत्तिदशायां तादृशप्रयोगस्य साधुत्वप्रसङ्गः अनुपयुक्ते साजात्यसत्वादिति वाच्यं सम्पन्नोव्रीहिरिति कदा प्रयोगस्तद्विविच्योच्यतां

यदा भोचैत्र तव क्षेत्रे किं किं सम्पन्नं इति मैत्रप्रश्नवाक्यं तदा संपन्नोव्रीहिरित्यस्य उत्तरवाक्यतया प्रयोगः तदा चैत्रीयस्वत्वविशिष्टव्रीह्यादावेव सम्पत्तिर्बोधेरिति ॥ प्रकृते स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टवक्तृतात्पर्य्यविषयवक्तृसम्बन्धविशेषरूपेणैव साजात्यं तथा चानुपयुक्तेस्तादृशसम्बन्धविरहेण तस्य सजातीयानन्तर्गतत्वाददोषात् यवसम्पत्तिदशायां च तादृशसम्बन्धविशेषस्य यवादौ सत्वेन साजात्यस्य यवेऽपि सत्त्वात् यवसम्पत्तिदशायान्न तादृशप्रयोग इति यवसम्पत्तिनिराशार्थमेकवचनप्रयोगः "नव्यास्त्वेकत्वस्य स्वाश्रयवत्त्व स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवदितरावृत्तिसम्पत्त्यवच्छिन्नाभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेनैकत्वस्य प्रकृते प्रकृत्यर्थेऽन्वयस्तथाच केवलव्रीहिसम्पत्तिदशायामेव तादृशप्रयोगा न यवसम्पत्तिदशायामपीत्याहुः यत्तु सम्पन्नोव्रीहिरित्यादावेकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानीत्यादि,, एतद्देशे बहुघटसत्वदशायान्तादृशवाक्यप्रयोगस्तु जात्येकत्वादेव समर्थनीय इति "गादाधरो" अत्र ग्रन्थार्थस्तु स्पष्टएव तावद्यो विशेषस्सोभिधीयते अर्थतस्तल्लाभादित्यस्य शाब्दबोधम्विनैव तद्बाधात् तथाच तद्बोधनाय न शब्दप्रयोगादर इति भावः ८॥ अथ पशुनायजेदित्यत्र समभिव्याहृतपदार्थो यागकरणता तस्य यागेऽन्वयो न तु पशौ तत्संसर्गित्वविशिष्टत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविरहेण योग्यत्वप्रसङ्गादिति न च तुल्यवित्तिवेद्यतया पशोरपि करणत्वभानान्नायोग्यत्वमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षे एव तथानियमो न तु शाब्देपीत्युक्तदोषतादवस्थ्यान्नच प्रकृतिशाब्दसमानाकारकप्रत्यक्षीयविशिष्टार्थप्रतियोगिकसंसर्गित्वविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसाजात्यघटके विवक्षणान्न दोष इति वाच्यं

यागांशे तत्ताभासकपदाभावात्सामान्यतो यागकरणत्वस्य यागा-न्तरकरणपशुसाधारणतयाऽयोग्यत्वस्य तादवस्थ्यादिति चेन्न न च स्वाश्रयपशुनिष्ठभेदप्रतियोगिपश्वकरणकत्वस्वाश्रयपशुकरणकत्वो-भयसम्बन्धेन संख्यारूपैकत्वस्य यागेऽन्वयोपगमान्नानुपपत्तिरिति-वाच्यं प्रकृत्यर्थानन्वयभंगप्रसङ्गादिति चेदथ स्वाश्रयपशुकरणक-यागकरणपशुनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादात्म्ये उभय-सम्बन्धेन एकत्वविशिष्टत्वैकत्वमेकवचनेन बोध्यते तादृशैकत्वस्य प्र-कृत्यर्थे पशावन्वयइति न पूर्व्वोक्तनियमभङ्गप्रसङ्गावकाश इति यद्वा-यागपदस्य स्वभिन्नपशुकरणत्वसम्बन्धेन पशुविशिष्टान्ययागेन लक्ष-णा तत्र पशुकरणकत्वान्वयः करणतासम्बन्धेन वा पशोरन्वयः तृतो-यान्तजजिपदस्य लक्षणावान्तात्पर्य्यग्राहकमिति विभावनीयम्। नव्या-स्तुस्वानाश्रय पशुकरणकयागकरणपशुभिन्नत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्ब-न्धेनैकत्वसंख्यायाः पशावन्वयोपगमान्न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः। अ-न्येतु स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वमित्यत्र पदार्थस्य संसर्गित्व-मिति षष्ठ्यर्थप्रतियोगिकत्वमात्रमविवक्षितञ्च प्रतियोगि, त्वानुयोगि-कत्वान्यतरं, यद्वा विशेष्यवाचकपदोत्तरैकवचनसाजात्यघटके स्वसम-भिव्याहृतपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गित्ववैशिष्ट्यस्य प्रवेशः विशेषणवा-चकविशेषणतावच्छेदककोटिप्रविष्टवाचकपदोत्तरैकवचनसाजात्य-घटके स्वसमभिव्याहृतपदार्थानुयोगिकसंसर्गित्वविशिष्टस्यैव नि-वेशनीयत्वात्॥ यथा श्रुतस्यैव सम्यक्त्वात् प्रकृतशाब्दबोधसमाना-कारकप्रत्यक्षेत्यादि पूर्व्वोक्तस्याविवक्षितत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम्। ननु साजात्यघटके पदार्थवैशिष्ट्यं परित्यज्य संसर्गित्ववैशिष्ट्य-पर्य्यन्तानुशरणस्य निःप्रयोजकत्वमिति चेन्न एकघटसत्वदशाया-

मत्र घटोस्तीत्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्तथाहि स्वसमभिव्याहृतपदार्थस्य एतादृशनिरूपिताधेयत्वस्य कालिकादिसम्बन्धेन देशान्तरस्थित-घटसाधारणतया तद्विशिष्टघटत्ववत् वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकै-कत्वस्याप्रसिद्धत्वादतस्तदुपादानं, न च तदुपादानेपि कालिकादौ संसर्गत्वं चास्त्येव तदादायोक्तस्तदवस्थ एवेति वाच्यं संसर्गित्व-स्याकाङ्क्षाप्रयोज्यत्वार्थकत्वादिति वैशिष्ट्यघटकस्वाधिकरणस्या-काङ्क्षाप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन निवेशात्कथं जातावेकत्वविवक्षया स-मर्थनमिति चेन्न घटपदस्य घटत्वविशिष्टे लक्षणामभ्युपेत्य समर्थनी-यत्वात् स्वाश्रयघटत्ववत्तासम्बन्धेन घटे एवैकत्वस्यान्वयतात्प-र्य्यात् अत्राप्यन्यत्सर्व्वं सम्पन्नोव्रीहिरित्योक्तदिशा ग्राह्यम् ॥ न च बहुघटसत्वदशायां घटोस्तीत्यत्रैकत्वविवक्षया न किंचिदपि फलं सजातीयघटान्तराव्यवच्छेदकत्वादिति वाच्यं यदा एक-स्थानान्मैत्रः स्वकीयमन्यद्धनं गृहीत्वा स्थानान्तरङ्गतस्तदा भोचै-त्र तत्र तव किमस्ति इति मैत्रप्रश्नानन्तरमुक्तं घटोस्ति घटसत्वे तादृ-शप्रयोगः न तु घटपटोभयसत्वदशायामपि तादृशप्रयोगस्तथाच प-टसत्वनिराशार्थमेकवचनप्रयोगः ॥ तथाचात्र चैत्रस्वत्ववत् घट-विषयकधीर्म्मैत्रस्य भवत्वेवेति एवञ्च न च पूर्व्ववदत्रापि स्वसमभि-व्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टघटत्वस्य पटादावसत्वेन पटस्य सा-जात्यानन्तर्गतत्वादिति वाच्यं ॥ अस्योत्तरयुक्तमधस्तादिति दि-क् । यद्यप्युक्तरूपेण साजात्यं यागान्तरकरणपशुसाधारणन्नत्त-द्यागकरणत्वञ्च न समभिव्याहृतपदार्थस्तेन रूपेण पदानुपस्थितेः ॥ तथापि स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगि पशुकरणकत्वस्वाश्रयपशुकरण-कत्वोभयसम्बन्धेनैकत्वस्य यागेऽन्वयोपगमान्नानुपपत्तिरिति ध्ये-

यम्। इत्यादि गादाधरो "अथात्" संख्यायाः प्रकृत्यर्थेऽन्व-
यस्य सर्व्वानुभवसिद्धस्य विलयप्रसङ्ग इति चेन्न ॥ अत्र मैथि-
लाः एकवचनस्यैकत्वत्वावच्छिन्नार्थकत्वमेव परन्तु प्रकृते एकत्वस्य
स्वाश्रयत्वस्वनाश्रयपशुकरणयागकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनि-
ष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन एकत्वान्वितपशुकरणत्वा-
न्वयबोधसाकाङ्क्षत्वमेकवचनान्तस्याभ्युपगमादनुपपत्तिविरहात्।
एवं सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वस्वा-
श्रयाश्रयभिन्नो यः प्रयोक्तृस्वत्ववान्तद्वृत्तिसम्पन्नत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नस्वैनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन एकत्वप्रकार-
कव्रीहिविशेष्यकान्वयबोधे एकवचनसाकाङ्क्षत्वाभ्युपगमात् ॥
यवव्रीह्युभयसम्पत्तिस्थले सम्पन्नौ व्रीहियवौ इत्येव प्रयोगो न तु
सम्पन्नो व्रीहिरिति ॥ एवं वहुतरघटसत्वदशायां घटोस्तीत्या-
दावपि स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वस्वाश्रयाश्रयभिन्नवृत्तिस-
मभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट तात्पर्य्यविषयप्रयोक्तृस्वत्वस-
म्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन एक-
त्वप्रकारकघटविशेष्यकान्वयवोधे एकवचनस्य साकाङ्क्षत्वाभ्यु-
पगमान्न प्रयोक्तृस्वत्ववत्पटादिस्वत्वस्थले पटोस्तीति वाक्यं प्र-
माणमित्याहुः ॥ (अथ नीलस्य घट) इत्यादावुपस्थित्यादिकार-
णसमवधानसम्भवादित्यारभ्यकार्य्यतावच्छेककोटौ कारणाव्यव-
हितोत्तरत्वनिवेशान्नोक्ताकाङ्क्षाज्ञानयोः परस्परवोधे व्यभिचार
इति " गादाधरो "। ननु कार्य्यतावच्छेदककोटौ विषयानिवे-
शपक्षे निरुक्ताकाङ्क्षाजन्यशाब्दः किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशे-
ष्यककिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविधेयक स्तत्र नियामकाभावादिति चे-

न्न योग्यताज्ञानस्यैकविधस्य सहकारिणः कार्य्यतावच्छेदककोटौ विषयविशेषस्य निवेशात् सहकारिफलनिश्चयादेव आकाङ्क्षायाः फलनिश्चयसम्भवादिति "मैथिलाः" ॥ (अथ अभेदो यदि) भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः इति "गादाधरी" अथ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभेदत्वोभयधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशस्य पटादौ प्रसिद्धतया कथमप्रसिद्धिरित्युक्तमिति० । न च यदि भेदत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽभेदस्तदाऽप्रसिद्धिरित्यर्थ इति वाच्यम्० । भेदत्वेन घटाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् कथमप्रसिद्धमिति,, न च भेदत्वमात्रावच्छिन्नभेदप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । भेदत्वेन भेदघटोभयाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वात्० । न च भेदत्वमात्रावच्छिन्नभेदमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् भेदत्वेन तावद्भेदाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वान्न च भेदत्वमात्रावच्छिन्नभेदत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । पूर्वोक्तोभयाभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वात्० । न च भेदत्वेन भेदत्वसमनोयतप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यं,, भेदत्वेन तद्भेदतद्भेदभिन्नभेदोभयाभावस्य भेदत्वेन यावद्भेदाभावस्य वा तादृशस्य प्रसिद्धत्वादिति चेन्न । भेदत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभावस्य तथात्वेऽप्रसिद्धिरिति परमार्थः "वृत्तित्वञ्च,, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व, स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगिता "तथा च"

निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तन्निरूपकाभावस्य सुतरामप्रसिद्धत्वात्० । ननु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशतया तन्निरूपकाभावस्य प्रसिद्धत्वादिति चेन्न निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्ववृत्तित्वस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तदर्थत्वेऽप्रसिद्धिरित्यस्य पर्य्यवसितार्थत्वात् न च स्वरूपसमवायाद्युभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं, स्वरूपत्वेतरधर्म्मानवच्छिन्नसंसर्गताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तदर्थतयाऽप्रसिद्धिसम्भवात्० । (अथ अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिरित्यस्य कोऽर्थः) प्रसिद्धत्वाभाववान् भेदत्वावच्छिन्नाभावस्य च न संभति० निरुक्तरीत्या भेदत्वावच्छिन्नाभावस्यालोकतयाऽधिकरणाप्रसिद्धिरिति चेन्न स्वरूपसंसर्गमात्रावच्छिन्नप्रतियोगितायान्निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्ववृत्तित्वाभावस्य निष्कृष्टार्थत्वान्नासंगतिः० । संयोगसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितायां भेदत्वगतैकत्ववृत्तित्वस्य प्रसिद्धतया तदभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥*॥

न च निरुक्तोभयसम्बन्धेन भेदत्वगतैकत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यं, भेदत्वगतैकत्वाभावस्य निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिरूपितवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तदर्थस्य प्रसिद्धत्वात् यदि च निरुक्तसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायामसत्वान्न दोष इत्युच्यते तदा निरुक्तोभयसंबन्धावच्छिन्नभेदत्व-

गतैकत्ववृत्तित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभावस्य प्रमीयविशेष्यताप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धत्वात्० प्रमीयविशेष्यतायास्तथाभिधतया तदभावस्य केवलान्वयित्वात्० महीरुहङ्गच्छति नाभावमिति प्रयोगानुरोधेन वृत्तिनियामकसंबन्धाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वस्यावश्यमभ्युपगमादित्यग्रे स्वयमेव स्पष्टमभिधानाच्चे ति० । एवं नीलपटपरनीलशब्दघटितनीलो घट इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः० नीलत्वादिना नीलपटादिभेदाभावस्य नोलघटे सत्वादिति गादाधरी० ननु नीलस्य नीलावच्छिन्नपरतया नीलभेदाभावस्य च नीलगुणस्वरूपतया तस्य नानात्वात् परिनिष्ठनीलस्य नीलघटादौ बाधान्न प्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न एकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपकत्वस्यैक्यमते नीलत्वावच्छिन्नपटगतनीलनिष्ठनिरूपकत्वस्य घटगतनीलनिष्ठनिरूपकत्वस्य चैक्यतया निरुक्तवाक्यजन्यबोधे तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकत्वरूपस्य प्रामाण्यसत्वेन तज्जनकवाक्ये प्रामाण्यस्य निराकरणायोगात् वस्तुतस्तु पटपरद्रव्यशब्दघटितद्रव्यं घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः । द्रव्यत्वात्मकस्य द्रव्यभेदाभावस्य घटे सत्वेन तज्जन्यबोधस्य प्रमात्मकबोधजनकत्वरूपस्य वाक्यनिष्ठप्रामाण्यस्याक्षतत्वादिति० ॥ S. S. J.

अभेदस्तादात्म्यन्तच्च स्ववृत्त्यसाधारणोधर्म्मः । "असाधारणत्वञ्च" एकमात्रवृत्तित्वं "एकमात्रवृत्तित्वञ्च" स्वप्रतियोगिवृत्तित्व, स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टयँत्तदन्यत्वमिति गादाधरी० । अत्र भेदत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । तादात्म्यं चेति रीत्या आत्माश्रयेत्या-

दि दोषप्रसङ्ग इति० न च निरुक्तोभयसंबन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वमेव तदिति वाच्यम् "अभावत्वञ्च" द्रव्यादिघटकान्योन्याभावत्वं "तत्रापि" अन्योन्याभावत्वं किमित्यादिरीत्या तद्दोषाक्रान्तत्वादेवमभावपदेन तद्व्यक्तिर्न्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकाभावस्यापि धर्त्तुं शक्यतया तत्सामानाधिकरण्यस्य तत्प्रतियोगिवृत्तित्वस्य च तद्व्यक्तित्वे सत्वात्स्वस्मिन् स्वात्यन्ताभावसत्वाद्विशिष्टान्यस्याप्रसिद्धत्वात्० । न चात्यन्ताभावविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वाद्वैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणवृत्तित्व, स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबन्धेनेति नात्माश्रयासिद्ध्योरवकाश इति वाच्यम्" अत्यन्ताभावत्वं तदा तत्संसर्गाभावत्वं संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वं अत्र भेदव्युदासाय संसर्गस्तादात्म्यभिन्नो ग्राह्यः। "तथाच" तादात्म्य स्ववृत्त्यसाधारणो धर्म्म इत्यादिनाआत्माश्रयतादवस्थ्यादिति चेन्न,, भेदत्वन्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं (अनुयोगिताविशेषो वेत्यन्यदेतत् ।।) उक्तदोषभियैव जगदीशेन सिद्धान्तलक्षणे,, अनुयोगिताविशेषो वेत्युक्तं " तथा च" भेदत्वमनुयोगिताविशेष इति उक्तदोषावकाशाभावादिति ध्येयम्० अथ तद्व्यक्तिरेतद्व्यक्तिरेतदुभयभेदस्य वैशिष्ट्यं तद्व्यक्तित्वे सत्वादुभयभेदस्य केवलान्वयित्वाद्विशिष्टान्यधर्म्माप्रसिद्धिरिति० न च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिताव्याप्यत्वोभयसंबन्धेन वैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात्० "तद्व्यक्तित्वे उभयनिष्ठप्रतियोगिताव्यापकत्वविरहेण विशिष्टान्यत्वस्य सत्वान्न दोष इति वाच्यम्० द्रव्यत्वादेरपि निरुक्तसाधारणधर्म्मपदेनेदानीं धर्त्तुं शक्यतया पटपरद्रव्यशब्द शब्दघटितद्र-

न्यं घट इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेस्तथाहि घटादिभेदस्य घटत्वाभावस्य चैकतया घटादिभेदप्रतियोगित्वस्य घटत्वादावपि सत्वेन तत्र द्रव्यत्वस्यासत्वेन प्रतियोगिताव्यापकत्वसम्बन्धावच्छेदेन घटादिभेदविशिष्टान्यत्वस्य च द्रव्यत्वे सत्वादिति० न च स्वप्रतियोगिताव्यापकत्वेत्यनेन स्वनिरूपितभेदत्वनिरूपकप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वनिष्ठप्रतियोगिताया अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वसत्वेन भेदत्वनिरूपकत्वविरहान्न व्यापकत्वस्य द्रव्यत्वविशिष्टहानिरिति वाच्यम्" अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणकस्वरूपतानापि घटभेदस्य घटभेदविष्टपदभेदाभेदस्य चैक्यात्० घटादिभेदनिरूपितप्रतियोगित्वस्य पटभेदे सत्वेन व्यापकत्वस्य द्रव्यत्वे विरहेणोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्० पटभेदप्रतियोगितायां च भेदत्वनिरूपकत्वं स्यादिति चेन्न यत्किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपितभेदत्वस्यनुयोगिताविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वाद्वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयसामानाधिकरण्य, स्वनिरूपितप्रतियोगिताव्यापकत्वोभयसंबन्धेन तथा च घटत्वादिभेदत्वाख्यानुयोगितानिरूपितत्वस्य पटादिभेदभेदीयप्रतियोगितायां विरहेणातिप्रसङ्गविरहात् न च तद्व्यक्तित्वेपि तादृशविशिष्टान्यत्वासम्भवस्तथाहि० नीलघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वे नीलघटभेदनिष्ठोयःपटभेदभेदस्तस्यापि तदात्मकत्वेन नीलघटभेदत्वाश्रयतया तदधिकरणतापटभेदभेदत्वे सत्वेन स्वाश्रयसामानाधिकरण्यस्यापि सत्वादिति वाच्यम्० स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रथमसंबन्धेन विवक्षितत्वान्न दोषः । अथ स्वावच्छिन्नभेदस्य स्वस्वरूपतया घटभेदत्वाख्यानुयोगितानिरूपितत्वस्य घटनिष्ठप्रतियोगित्ववत्० ।

घटभेदभिन्ननिष्ठप्रतियोगितायां घटभेदभेदाभावस्य घटभेदत्वस्व-रूपतया तदीयप्रतियोगितायां च सत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यापकत्वविरहेणातिप्रसङ्गताद(१)वस्थ्यादिति चेन्न स्वनिरूपितत्व,स्वनिष्ठानुयोगित्वानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य द्वितीयसंबन्धेन विवक्षितत्वान्न कोपि दोषः०। किञ्च स्वसामानाधिकरण्य, स्वीययत्किञ्चित्प्रतियोगिताव्यापकत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वस्य यथाश्रुतस्यैव सम्यक्त्वात्प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगितायाः भेदे भानाभावस्तथाचोभयभेदमादायासम्भवान्यप्रतियोगितातिप्रसङ्गयोरनवकाशादिति भावनीयम्०। "केचित्तु" प्रतियोगिवृत्तिभेदविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वादुभयभेदमादायासम्भवाभावादिति०। न च प्रतियोगित्वस्य केवलान्वयितया वृत्तिमति प्रतियोगिवृत्तित्वस्य सम्भव इति वाच्यम्। स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव निवेशनोत्वान्न च स्वस्वस्याननुगतत्वाननुगतत्वशङ्काकवलितत्वादिति वाच्यम्०। स्वस्वप्रतियोगिवृत्तयो ये ये भेदास्तत्तद्भेदकूटवद्भेदविशिष्टान्यत्वस्याविवक्षितत्वान्नच सर्वज्ञस्य तादृशभेदकूटज्ञानाभावात्तादृशनिवेशासम्भव इति वाच्यम्०। स्वनिरूपकत्व,,स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोष इति यत्तु व्यासज्य-

---

(१) यैव घटभेदत्वाख्यानुयोगिता स एव घटभेदत्वाख्यानुयोगितावद्भिन्नभेदः। एवं घटभेदाभावः। एवं च तदीयप्रतियोगितायां घटभेदत्वाख्यानुयोगितानिरुपितत्वसत्वात्०।

इतिभावः॥

वृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टान्यत्वमेव ग्रन्थकृतोभिप्रेतमिति तन्न तद्व्यक्तित्वेन तद्व्यक्तिगगनोभयभेदादिकमादाय सम्भववारणस्यासम्भवादिति । वस्तुतस्तु एकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकभेदविशिष्टान्यत्वमेव तत् "प्रतियोगितायामेकत्ववृत्तित्वं च" स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व, स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन स्वं प्रतियोगिता तथाचोभयभेदादिप्रतियोगितायामेकत्ववृत्तित्वविरहेण तेषां धर्तुमशक्यत्वात्० । तद्व्यक्तिभेदोयप्रतियोगितायां चैकत्ववृत्तित्वसत्वेन तेषां धर्त्तुं शक्यतया तद्विशिष्टत्वस्य द्रव्यत्वादौ तद्विशिष्टान्यत्वस्य च तद्व्यक्तित्वादौ सत्वेनेति प्रसङ्गाप्रसङ्गयोरभावादिति । अथ नीलनिष्ठतद्व्यक्तित्वे घटभेदसामानाधिकरण्यस्य तादात्म्येन स्ववद्भिन्नभेदानतिरिक्ततया स्वनिरूपितस्ववद्भिन्ननिष्ठप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वस्य सत्वेन निरुक्तोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वस्य सत्वेन भेदविशिष्टान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या नीलो घट इति वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादिति चेन्न किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकभेदवृत्त्यनुयोगिताविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वात्०। "वैशिष्ट्यं च" स्वाश्रयसामानाधिकरण्य, स्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन,० स्वमतानुयोगिता न च स्ववद्भिन्नभेदत्वाख्यानुयोगिता विशिष्टत्वस्यैव तद्व्यक्तित्वे सत्वात्तथाहि । स्वाश्रयीभूतघटभेदसामानाधिकरण्यस्य स्वनिरूपिततादात्म्येन यः घटभेदवान्तद्भिन्ननिष्ठप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वस्य एव सत्वादसम्भवस्तादवस्थ्य एवेति वाच्यं स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रथमसंबन्धेन

विवक्षितत्वात्तथाच घटभेदव्यक्तिभिन्नभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य नीलघटे बाधान्नाप्रसिद्धिरिति० न च घटभेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वे घटभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणघटभेदभेदवृत्तित्वस्य घटभेदत्वनिरूपितायां घटभेदभेदाभावीयप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य सत्त्वेन भेदविशिष्टान्यत्वविरहात्० । घटभेदभेदः प्रमेयः एवन्तादृशभेदो ऽभाव इत्यादेः प्रामाण्यापत्तेरिति वाच्यम् । अनिरूपितत्व,,स्वनिष्ठानुयोगित्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य द्वितीयसंबन्धेन विवक्षितत्वात्तथा च, घटभेदत्ववृत्तिघटभेदभेदाभावत्वनिरूपितस्यैव तादृशप्रतियोगितायां सत्त्वेनानिरूपितत्वविरहान्नोभयसंबन्धेन घटभेदत्वविशिष्टत्वं निरुक्तप्रतियोगितायामपितु घटनिष्ठप्रतियोगितायामेवेति तत्सामानाधिकरण्यस्य घटभेदभेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वे विरहेणाप्रसिद्धिविरहादिति० । न च घटभेदभेदत्वघटनिष्ठप्रतियोगित्वान्यतरवतः स्वरूपसंबन्धेनाभावस्य लाघवेन घटभेदत्वस्वरूपतया घटभेदत्ववृत्तितादृशान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाख्यानुयोगितानिरूपितत्वस्यान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्त्वेनानिरूपितत्वविरहेणोभयसंबन्धेनानुयोगिताविशिष्टत्वस्याप्रसिद्ध्या संबन्धघटकस्वविशिष्टप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवप्रसङ्गादिति वाच्यम्० । स्ववृत्त्यनुयोगितात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतासाक्षादवच्छेदकत्वस्य वृत्त्यनुयोगितानिरूपकतानिरूपितनिरूप्यत्वावच्छेदकत्वोभयसंबन्धे स्वविशिष्टं यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वं तदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य द्वितीयसंबन्धेन विवक्षितत्वात् "त-

थाच" प्रकृते तादृशनिरूप्यतावच्छेदकत्वं अन्यतरावच्छिन्नप्रति-
योगितात्वे एवास्ति न तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वे, इति ।
तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तत्र सत्वान्नाप्रसिद्ध्यवकाश इति
(अन्यत्सर्वं स्वयमूह्यं०) अथ स्वाश्रयाधेयतासंबन्धेन स्वस्मिन्न-
नुयोगिताकाङ्क्षाविरहेण भेदविशिष्टान्यवान् प्रमेय इत्यस्याप्रामा-
ण्यं स्यात्प्रत्ययार्थे भेदविशिष्टान्यधर्म्मे प्रकृत्यर्थस्य भेदविशिष्टान्य-
धर्म्मवतारनन्वयादिति० । न च तत्र वतुप्रत्ययेन संबन्ध्युल्लेखा-
त्० । भेदविशिष्टान्यधर्म्मसंबन्धिवृत्तिभेदविशिष्टान्यधर्म्मवान् प्र-
मेय इत्याकारकस्तत्राधिकावगाहिशाब्दबोधस्सम्भवादिति वाच्य-
म्० । भेदविशिष्टान्यः प्रमेय इत्यादावगत्यापत्तेरिति चेन्न यथा
भेदविशिष्टान्यत्वे विशेषणविभक्तेः शक्तिस्तथा स्ववृत्तित्व, स्व-
भिन्नवृत्तित्वोभयसंबन्धेन वस्तुविशिष्टान्येपि शक्तिः स्वीक्रियते
यथा च , प्रकृते भेदविशिष्टान्यवृत्तिवस्तुविशिष्टान्यधर्म्मवान् प्रमे-
य इत्याकारकः शाब्दबोधः सम्भवादिति न काप्यनुपपत्तिरिति
अथ सर्व्वपरिष्कारेप्ययं पूर्वपक्षः । "तथाहि" प्रथमे तद्व्यक्ति-
त्वे तद्व्यक्त्यात्मकप्रतियोगिवृत्तित्वस्य तद्व्यक्तिभेदाधिकरणप-
टादिनिरूपितकालिकादिसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य च सत्वेन
भेदविशिष्टान्यत्वविरहादेवं रीत्या वस्तुविशिष्टान्यत्वस्य च विर-
हादसम्भवप्रसङ्गान्न च स्वरूपसंबन्धेनोभयवृत्तित्वस्य विवक्षित-
त्वान्न दोष इति "वाच्यम्" स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य
द्रव्यत्वे विरहेण भेदविशिष्टान्यत्वस्य सत्वात्पटपरद्रव्यपदघटितद्र-
व्यंघट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न,, स्वरूपसंबन्धेनैव
विभक्त्यर्थस्य पदार्थान्तरान्वयसाकाङ्क्षत्वस्वीकारादापत्तिविर-

हान्नच तथापि स्वाधिकरणनिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्य प्रमेये सत्वेन तद्व्यक्तित्वे सत्वाच्छेदविशिष्टान्यधर्म्माप्रसिद्धिरिति वाच्यं, वृत्तितायां केवलान्वयिधर्म्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः० । न च केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं "अत्यन्ताभावत्वं च", सदातनसंसर्ग्गाभावत्वम्० । संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वं० संसर्गस्तादात्म्यभिन्नो ग्राह्य स्तादात्म्यञ्च, स्ववृत्त्यभावसाधारणोधर्म्म इत्याद्युक्तरीत्यान्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यम्० । स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तितायामुभयवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशादेव प्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितामादायोक्तदोषवारणसम्भवादिति० वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिविशिष्टवृत्तितावत्व"स्वाधिकरणविशिष्टवृत्तितावत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वस्य "विवक्षितत्वाद्वैशिष्ट्यञ्चोभयत स्वनिरूपितत्व, स्वभिन्नानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन प्रथमस्वपदम्प्रतियोगितापरं द्वितीयञ्च स्वपदमधिकरणपरं "तथाच" प्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितायां वस्तुद्वयनिरूपितत्वसत्वेन निरुक्तोभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टत्वस्याधिकरणविशिष्टत्वस्य चाभावान्नतदादायासंभवावकाश इति ॥*॥ अथ वस्तुतःस्थित्यादिकल्पे कपि संयोगवन्निष्ठतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याव्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगिवृत्तित्वस्य मूलावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यस्य च सत्वात्तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वे भेदविशिष्टान्यत्वस्य विरहेण कपिसँय्योगो वृक्ष इति वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादिति । चेन्न,, तद्व्यक्तेः स्वरूपतो भानानभ्युपगमान्निरुक्तोभयसंबन्धेनैकत्ववृत्तित्वस्य तद्व्यक्त्यवच्छेदेन प्रतियोगितायां विरहेण निरुक्तभेद-

स्य धर्त्तुमशक्यत्वात्तद्व्यक्तित्वस्य च व्याप्यवृत्तितया तदवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वान्न दोषः। किञ्च स्वाधि-
करणत्वस्य निरवच्छिन्नस्वरूपेण विवक्षितत्वान्न कोपि दोषः।
पद्मादधातोत्यलम्विस्तरेणेति० ॥*॥ स्तोकं स्थीयते इत्यादौ
भावाख्यान्तस्य वर्त्तमानार्थकत्वान्नच वर्त्तमानत्वाविवक्षायां द्वि-
तीयानुपपत्तिरिति "वाच्यम्" वर्त्तमानत्वविवक्षास्थानेऽन्वयबोध-
प्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वेन, तदविवक्षास्थलेपि भावाख्यान्तस्या-
र्थकत्वादित्युक्तं गदाधरेण अथात्रत्वन्ययुक्त्याऽधिकरणार्थकघञ्-
स्थलीयान्वयबोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वेन भावस्थलीयघञ्प्र-
त्ययस्य सार्थकत्वात्कथं स्तोकःपाक इति चेन्न,, धातुभिन्नार्थे प्र-
त्ययविधायकशास्त्रप्रयोज्यप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्य क्रियाविशेषणा-
नां कर्म्मत्वमित्यस्य विवक्षितत्वादधिकरणार्थकप्रत्ययविधायकशा-
स्त्रप्रयोज्यत्वस्य भावार्थकप्रत्यये विरहाद्वर्त्तमाने लडिति शास्त्रेण
स्थीयते इति प्रत्ययस्य सम्पत्तितया वर्त्तमानत्वविवक्षाऽविवक्षा
एतदुभयत्र तादृशशास्त्रप्रयोज्यत्वस्य सत्वान्न कोपि दोषः। ननु
तदुत्तरमनुमितौ मानसज्ञाने वा इत्यत्रोत्तरमिति द्वितीया न स्या-
त्० ॥ अनुपूर्वकमाधातोःक्तिन्प्रत्ययस्य भावार्थकत्वादिति०।
ज्ञाधातूत्तरल्युट्प्रत्ययस्य भावार्थकत्वाच्चेति चेन्न,, भावविहित-
क्तिन्प्रत्ययस्य स्त्रीत्वार्थकत्वेन सार्थकत्वात्०। ज्ञाधातूत्तरल्यु-
ट्प्रत्ययस्य करणाधिकरणयोश्चेत्यनेन सार्थकत्वादिति दिक्० ॥
तदर्थबोधकपदोत्तरविभक्त्या संख्यान्वयबोधने अभेदसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थविषयताशालिशाब्दबोधसामग्र्यपेक्षि-
तेत्युक्तम्भट्टाचार्य्येण ननु वेदाःप्रमाणमित्यत्र प्रमाणे कथमेकत्वसं-

ख्यान्वयबोधः प्रमाणपदार्थनिष्ठविषयतायामभेदसम्बन्धावच्छिन्न-प्रकारताभिन्नत्वविरहादिति चेन्न,, तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या साक्षात्संबन्धेन संख्यान्वयबोधने इत्युक्तावन्वयबोधसम्भवात्० स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वत्वात्मकपरम्परासंबन्धेनैकत्वस्य प्रमाणेन्वयो न तु साक्षात्समवायादिसंबन्धेन यद्वाऽभेदसंबन्धावच्छिन्नतदर्थनिष्ठप्रमाणत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नस्य प्रमाणत्वनिष्ठविषयतायां सत्वेन तच्छालिशाब्दसामग्र्यास्तत्र सत्वात्०। तदर्थत्वस्य तदर्थतदर्थतावच्छेदकसाधारणत्वादित्यादिकमूहनीयमिति दिक्०॥ अथात्र नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्त्या संख्यान्वयबोधने नीलपदार्थभिन्नघटनिष्ठविशेष्यतायान्नीलपदार्थ-निष्ठत्वस्य तत्प्रकारताभिन्नत्वस्य च सत्वेन तन्निरूपकबोधसामग्र्याः प्रयोजिकायाः सत्वेन कथं नीलपदार्थे नैकत्वस्यान्वय इति चेन्न,, तदर्थनिष्ठेत्यस्य तदर्थतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नेत्यर्थः॥ तथा च घटविशेष्यताया घटत्वावच्छिन्नत्वमेवास्ति नत्वन्यधर्म्मा-वच्छिन्नत्वमिति तादृशप्रयोजकत्वविरहान्नापत्तिरिति० न च नीलो घटः घटो द्रव्यमिति वाक्यद्वयजन्यबोधे द्रव्यविशेषणतापन्ने घटे कथं नैकत्वान्वयः तादृशसामग्र्याः सत्वादिति वाच्यं तत्प-दोत्तरविभक्त्या तत्पदार्थतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसं-ख्यान्वयबोधने तत्पदप्रयोज्या या तदर्थतावच्छेदकीभूततद्धर्म्मा-वच्छिन्नाभेदसंबन्धावच्छिन्ना प्रकारताभिन्नविशेष्यता तन्निरूपकसामाग्र्या अपेक्षितत्वात्॥ नीलविशेष्यतापन्ने घटे एव एकत्वान्वयो न तु विशेषणतापन्ने घटेपोति ध्येयम्०॥ प्रमाणत्वे एकत्वान्वयोपगमे तु तदर्थबोधकपदोत्तरविभक्त्या स्तदर्थनिष्ठ-

विशेष्यतानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तादृशसा-
मग्र्या अपेक्षितत्वं नह्यत्र पदार्थान्वयः किन्तु तदर्थतावच्छेदके
एव तथा च कार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति ॥ स्वाधीनेऽपि
कलत्रे नीचः परदारलम्पटोभवति सम्पूर्णेपि तडागे काकः कु-
म्भोदकं पिबति। जीवनग्रहणे नम्राः ॥*॥ अभेदान्वयबोधश्च
विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः ॥ घटो घट इत्यादि अथ नी-
लघटो घटः दण्डवान्रक्तदण्डवान् इत्यादौ तादृशबोधस्य प्रसि-
द्धिः विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्य नवीनै रुपगमादि-
ति चेत्तर्हि घटाद्यंशे विशेष्यतावच्छेदकविधया नीलादिभान-
नियामकनीलाद्युपस्थितितात्पर्य्यज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री
घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रयोजिका त-
दभावादेव न घटो घट इत्यादौ तादृशापत्तिरित्यन्तं गदाधरेणो-
क्तं ॥ अथ घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारता-
कान्वयबुद्धित्वात्मके सामान्यधर्म्मावच्छिन्नस्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वा-
न्नीलाद्युपस्थितेः पीतघटो घट इत्यत्रासत्त्वेनाप्रयोजकत्वादिति
चेन्न ॥ नीलपीताद्युपस्थितिं विना तथाविधसामान्यधर्म्माव-
च्छिन्नस्यानुदयेन तथाविधबाधे घटत्वान्यधर्म्मप्रकारकोपस्थिति-
घटितसामग्र्याः प्रयोजकत्वोपगमात्" "न च" एकत्वाद्युपस्थि-
ते सत्वात्तदापत्तेर्व्वज्रलेपत्वादिति वाच्यं, प्रातिपदिकपदजन्य-
त्वोपस्थितिविशेषणत्वादेकत्वाद्युपस्थितेर्ग्रहणासम्भवात् "यदि
च" घटो घटः प्रमेयः पट इत्यादौ प्रमेयाद्युपस्थितेस्तथाविधस्य
सत्वादुक्तदोषस्तदवस्थ इत्युच्येत तदा सामान्यधर्म्मावच्छिन्नो-
त्पत्तौ सामान्यघटितविशेषधर्म्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्र्यपेक्षिता

"अयम्भावः" । सामान्यधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तौ सामान्यधर्म्मवत्त्व-
सिद्धनिष्ठयत्किञ्चिज्जन्यतानिरूपितयावज्जनकताश्रयस्यापेक्षित-
त्वात्" प्रसिद्धनीलघटो घटः पीतघटो घटः शुक्लघटो घट इ-
त्यादिजन्यबोधान्यतमजनकसामग्र्याः घटो घटः इत्यादावसत्त्वे-
नापत्तिविरहादिति दिक् ॥ ननु समवायसंबन्धस्यैव शाब्दबो-
धनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकतया धर्म्मितावच्छेदकत्वस्य तदनवच्छेद-
कतया कथं द्रव्यत्वे शाब्दबोधस्य प्रसिद्धिरिति तटस्थशङ्कामाह
धर्म्मितावच्छेदकताया इति ॥ तटस्थशङ्कां निरस्यति द्रव्यत्वा-
दिनिष्ठाया इत्यादिना "अयं भावः" कारणतावच्छेदकधर्म्मघट-
कप्रत्यासत्त्या इतरकारणसमवहितयोग्यताज्ञानं यत्र तत्र कार्य्य-
तावच्छेदकधर्म्मघटकप्रत्यासत्त्या कार्य्यस्योत्पत्तिरित्यपि नियमा-
न्तरं तद्बलेनापत्तिं प्रदर्शयति, कार्य्यतावच्छेदकसंबन्धताविरहेपी-
ति ॥ आपत्त्यभावं ज्ञापयति तस्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्येत्यादिना०।
समूहालम्बनस्थलीयापत्तिं वारयति स्वजनकज्ञानीयवृत्तिप्रकारता-
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेन हेतुतां स्वी-
कृत्येत्यनेनेति० ॥ अथ पदधर्म्मिकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्थले
त्वापत्तिस्तत्र तथाविधसंबन्धाभावादिति चेन्न, वाच्यत्वादिज्ञान-
स्यैव शाब्दबोधजनकत्वाभिप्रायेण तथा प्रतिपादनात् "केचित्तु"
स्वविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेः कारणत्वात्० वैशिष्ट्यं च स्व-
जनकज्ञानीयवाच्यत्वात्मकवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेद-
कतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयवाच्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनक-
ज्ञानीयपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवाचकत्वनिष्ठप्रकारत्वा-

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयवाचकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयलक्ष्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयपदविशेष्यतानिरूपितलक्षकत्वप्रकारतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्य स्वजनकज्ञानीयपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितलक्ष्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यैतदन्यतमसंबन्धेनेत्याहुः ॥*॥ कार्य्यकारणभावे व्यभिचारं दर्शयति न च पदार्थेपोति॰ ॥ व्यभिचारं वारयति,, परामर्शकारणताविचारदर्शितदिशेत्यादिना॰ "अयम्भावः" विशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य निरवच्छिन्नत्वस्य वा प्रकारतायां निवेश्य व्यभिचारोवारणीय इति वस्तुतस्तु स्वजनकोपस्थितीयप्रकारताविशिष्टस्वीयप्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति स्वजनकज्ञानीयवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितिः "कारणम्" पदार्थे तादृशप्रकारताया असत्त्वेन व्यभिचारानवकाश इति॰ । घटत्वे आपत्तिंवारयति इति चेत्तर्हि तद्धर्म्मावच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि हेतुतायाः स्वीकरणीयतयेत्यादिना । अत्र कल्पे नीलघटो घट इत्याद्यन्वयबोधस्य प्रामाणिकत्वे घटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां घटत्वान्यधर्म्मानवच्छिन्नत्वविशेषणदानेन सोप्युपपादनीय इत्युक्तं गदाधरेण तत्र नीलघटो नीलघट इति वाक्याद्बोधप्रसं-

गः नीलघटो घट इति वन्निरुक्तकार्य्यकारणभावानाक्रान्तत्वा-
दुभयभेदस्य केवलान्वयितया नीलघटत्वोभयभेदस्य नीले घटत्वे
च सत्वाच्च० । अथ वाचालाः तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्या-
प्तिकावच्छेदकताकाभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन
शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्रूपभेदः कारणमित्युक्त्वा, तद्वारय-
न्ति० द्वित्वभेदस्य दित्वे बाधात्० । ननु द्वित्वस्य नानात्वेनैक-
द्वित्वभेदस्यापरद्वित्वे सत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्, निरुक्त-
संबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिता-
कपर्य्याप्तिकावच्छेदकताकप्रकारताविशिष्टान्यत्वस्य कारणत्वात्०
"वैशिष्ट्यं च" स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकत्वसंबन्धेन 'तथा च, विनिगमनाविरहेण नीलघटत्वग-
तसकलद्वित्वे, तादृशपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य सत्वेन
तथाविधप्रकारताविशिष्टान्यत्वविरहात्० । न च उद्देश्यां शे-
अधिकावगाहिशाब्दबोधस्याप्रामाणिकत्वं सर्वसम्मतमिदानीं नी-
लघटो घट इति वाक्यादपि शाब्दबोधः स्याद्घटत्वगतैकत्वभेद-
स्य नीलघटत्वगतद्वित्वे सत्वादिति वाच्यं स्वावच्छेदकतात्वा-
वच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकव्यापकत्वसंबन्धेन प्रकारतावि-
शिष्टस्य विवक्षितत्वाद्घटत्वगतैकत्वव्यापकत्वस्य निरुक्तद्वित्वे
सत्वेन तथाविधप्रकारताविशिष्टान्यत्वविरहात्० । ननु तथापि
नीलसुन्दरः सुन्दरनील इत्यादावगतिः सुन्दरनीलत्वोभयत्वे नी-
लसुन्दरत्वोभयव्यापकत्वात्० इति चेन्न,, नीलसुन्दरत्वोभयस्मि-
न सुन्दरनीलत्वोभयत्वस्य विरहान्न व्यापकत्वावकाश इत्याहु-

स्तच्चिन्त्यम् (मैथिलास्तु) नीलघटो घटनील इत्यस्य नापत्तिर्नी- लत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकाभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित- विशेष्यतानिरूपितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे नीलत्वभेदः का रणमित्युक्त्यैव ग्रन्थकारोक्तप्रकारेण तद्वारणसम्भवात्० लाघ- वादाहुः । वस्तुतस्तु तद्धर्म्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धनेत्यादिना०। नन्वेतत्कल्पे घटोनघट इत्याद्यनुमितेः शाब्दबोधस्य च वारणाये- त्युक्तं गदाधरेण तच्चासङ्गतं घटभेदव्याप्यस्य घटत्वस्य च विरु- द्धतया परामर्शस्याहार्य्यत्वादनुमितिकारणस्यासत्वात्कथं तादृ- शानुमितेस्सम्भावनेति चेन्न,, भेदव्याप्यवान् घट इति परामर्शस्य घटभेदानुमितौ लाघवमिति लाघवज्ञानस्वीकृतस्यानुमितिजनक- त्वात् निरुक्तपरामर्शस्यानाहार्य्यत्वाच्च० ॥ * ॥ अथ अन्या- दृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया च न त्वन्मते(२)निर्व्वाह इत्या- दिभट्टः अथात्र विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभाव-

---

(२) टि० न च भवन्मतेपि राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षं प्रति घटपटाद्यनेकविषयकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व- कल्पनमावश्यकं एवञ्च मन्मतेपि सर्वासां शब्दसामग्रीणां राजस्व- त्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षं प्रति स्वीयविषयताशून्य- तादृशप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्रीत्वेनैकरूपेणैव लाघवा- त्प्रतिबन्धकत्वं एवञ्च राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्यामपि प्र- तिबन्धकत्वावच्छेदकाक्रान्तत्वेन नाधिकप्रतिबन्धकताकल्पनं संस- र्गतावादिनामिति वाच्यं यत्र शाब्देच्छाशाब्दसामग्री राजस्व- त्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाप्रत्यक्षसामग्री तत्र प्र-

विशिष्टभिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ नान्यस्येच्छाकालेऽन्यस्यापत्तिर्न्न वाननुगमः कथं गौरवोत्कीर्त्तनमिति न च भिन्नविषयकत्वस्याव्यावर्त्तकतया राज्ञः पुरुष इति प्रत्यक्षसामग्रीकाले राज्ञः पुरुष इति वाक्याच्छाब्दापत्तिः राजस्वत्वस्य पुरुषस्य च भिन्नतया तद्विषयकत्वस्य निरुक्तप्रत्यक्षे सत्वादिति वाच्यं शाब्दविशिष्टान्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतेत्यस्य विवक्षितत्वान्निरुक्तप्रत्यक्षस्य निरुक्तशाब्दविशिष्टत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्नापत्तेरवकाशः वैशिष्ट्यं च,, स्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वसंसर्गेण विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वीयप्रकारतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वीयविशेष्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन स्वमत्र शाब्दपरः न च तथापि घटवद्भूतलं राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दरः इत्यादि प्रत्यक्षादेः स्वसमानाकारकशाब्दविशिष्टत्वेन निरुक्तविशिष्टान्यत्वासम्भवात् तथा च राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले स्वसामग्रीतः राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं, संसर्गतावादिनये स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-

---

त्यक्षापत्तिभयेन शाब्देच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यं तच्च प्रत्येकमेवान्यशाब्देच्छासत्वेन प्रत्यक्षानुपपत्तिः एवञ्च संसर्गतावादिनां राज्ञः पुरुष इति शाब्देच्छाविरहविशिष्टराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टायाः शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनमधिकमिति ॥

पितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यताशून्यनिरुक्तेच्छाभावविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेति "एवं प्रकारतावादिनये" राजस्वत्वविशिष्टपुरुषत्वावच्छिन्नविषयताशून्यतादृशविषयतासंबन्धावच्छिन्नेच्छाभावविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेत्यनुगतसंभवादिति चेन्न, यत्र घटादिप्रत्यक्षत्वेन शाब्दवृत्तीच्छा तद्घटितघटादिप्रत्यक्षसामग्री राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्री तत्र घटादिप्रत्यक्षानुपपत्तेः निरुक्तप्रत्यक्षस्य इच्छाविषयत्वविरहेण प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वा न्न च स्वीयविषयतावच्छेदकवत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभाववत्त्वस्य, प्रतिबध्यविशेषणत्वाद्घटादिप्रत्यक्षत्वस्य इच्छाविषयतावच्छेदकतया तद्वत्त्वस्य तत्र सत्वेन निरुक्तप्रत्यक्षस्य प्रतिबध्यत्वानाक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्,, पटादिप्रत्यक्षादि जायतामितीच्छादशायां निजेच्छारहित-घटादिप्रत्यक्षसामग्रीवलात् निरुक्तशाब्दसामग्रीकाले घटादिप्रत्यक्षापत्तेः निरुक्तेच्छाविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षेपि सत्वात् यदि स्वीयवियतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभाववत्त्वस्य तत्र प्रवेशान्न दोषः तादृशपर्य्याप्त्यधिकरणस्य पटविषयकत्व,विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्य घटादिप्रत्यक्षे बाधात् न च परमाणुविषयकालौकिकप्रत्यक्षातिरिक्तघटवद्भूतलप्रत्यक्षं जायतामिति विसम्वादिनी प्रत्यक्षेच्छा घटवद्भूतलप्रत्यक्षसामग्री राज्ञः पुरुष इत्यादिशाब्दसामग्रीकाले घटवद्भूतलप्रत्यक्षस्य सर्व्वानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिः परमाणुविषयकालौकिकप्रत्यक्षस्या-

प्रसिद्धत्वेन निरुक्तेच्छाविषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्धेः किं च तादृशेच्छायास्तादृशसंबन्धस्य व्यधिकरणतया तदभावस्य केवलान्वयित्वेन निरुक्तप्रत्यक्षस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादेवं स्थिते घटादिप्रत्यक्षं प्रति घटादिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेति भिन्नभिन्नरूपेण प्रतिबन्धकभावस्यावश्यकतया गौरवस्य दुर्वारत्वात् किञ्च इच्छाघटितपटप्रत्यक्षसामग्री इच्छाघटितघटादिप्रत्यक्षसामग्री राज्ञः पुरुषइति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री यत्र तत्र घटपटादिगोचरसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्यापत्तिस्तस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादतस्तद्वारणाय घटादिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति घटादिविषयकप्रत्यक्षत्वप्रकारताविरहविशिष्टराज्ञः पुरुषः इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिका इति रीत्याऽन्यत्रापि विशेषरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वेनैकरूपेण प्रतिबध्यबन्धकभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् "प्रकारतावादिनां गौरवं दर्शयति संसर्गतावादो स्वत्वोपस्थित्यादीति" संसर्गतावादिनां गौरवं दर्शयति प्रकारतावादी भवन्मतेपीत्यादिना, अथात्र तुल्ययुक्त्या राजस्वत्वाभावव्याप्यस्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य तादृशशाब्दबोधं प्रति प्रकारतावादिनयेपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य सामग्र्यन्तर्गतत्वेन साम्यसंभवात् कथं गौरवोत्कीर्त्तनमिति चेन्न, स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्याश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वत्वसामान्याभाववान् पुरुष इति निश्चयस्यापि संसर्गतावादिमते तथा प्रतिबंधकतया तदभावस्य सामग्री-

विधया प्रवेशेनैव साम्यं पूर्वोक्तस्याधिक्यात् "प्रकारतावादिनां" तु बाधाभावेनैवोपपत्तिसंभवात् न च प्रकारतावादिनयेपि आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वत्वसामान्याभावव्याप्यस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुष इत्याकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य सामग्रीविधया प्रवेशेन साम्यमिति वाच्यं "संसर्गतावादिनये" राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे स्वत्वांशे नियतोराजप्रतियोगिकत्व भासते एवं च राजप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्यनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वमिति निश्चयस्य स्वत्वसंसर्गकतथाविधबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्यापि तथाविधशाब्दसामग्र्यां प्रवेशाद्गौरवं 'प्रकारतावादिनये' आश्रयासिद्धिविधयैवोपपत्तिसम्भवान्न च प्रकारतावादिनयेपि तादृशवाक्याद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधे आश्रयत्वांशे राजस्वत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य नियमतो भानेन तादृशशाब्दबुद्धौ राजस्वत्वप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्यराजाभाववदाश्रयत्वमिति ज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रवेशेन गौरवस्य साम्यान्न दोष इति (३) वाच्यं 'संसर्गतावादिन-

---

(३) टि० अयं भावः संसर्गतावादिनां राजस्वत्वप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्य राजाभाववदाश्रयत्वमिति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेपि भिन्नविषयकत्वेन राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीप्रतिबध्यत्वकल्पनमावश्यकमिति,, मन्मते च राजप्रतियोगिकत्वाभावव्याप्य निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

ये' निरुक्तव्याप्यवत्ताविषयकलौकिकप्रत्यक्षस्य भिन्नविषयकत्वेन तं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं तदभावस्य तं प्रतिकारणत्वकल्पनमावश्यकमिति,, प्रकारतावादिनये,, प्रतिबन्धकत्वं संसर्गतावादिनये प्रतिबध्यत्वं सर्व्वं तु समानं पूर्वोक्तस्य गौरवस्य संसर्गतावादिनां दुर्वारत्वात्० ।
केचित्तु,, संसर्गतावादिनये स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्ववान् पुरुष इति निश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तदभावस्यापि सामग्रीविधया प्रवेशेन गौरवं,, प्रकारतावादिनये आश्रयासिद्धिनिश्चयाभावेनैवोपपत्तौ लाघवस्य दुष्परिहरत्वादित्यस्मद्गुरवः प्राहुः वस्तुतस्तु नात्र ग्रन्थकारस्य निर्भरता किन्तु पूर्वोक्तदोष एव तथाहि,, राजनिरूपितस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षम्प्रतिप्रतिबन्धकत्वं कथितं संसर्गतावादिना स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुषः सुंदर इत्याकारकप्रत्यक्षं प्रतिप्रतिबंधकत्वं दर्शितं तदुपरि प्रकारतावादो निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमित्याकारकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्ध कत्वं प्रदर्श्य पूर्वोक्तमधिकमित्युक्तं तत्समीचीनं निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्वं प्रमे-

---

गिताकराजाभाववत्स्वत्वमिति ज्ञानस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीप्रतिबध्यत्वाकल्पनात् सामग्र्याः आश्रयासिद्धिनिश्चयाभावघटिततया तद्विरहादेव नापत्तिः सम्भवतीति०॥

यमभिधेयं वाच्यं एवं राजाभाववत्स्वत्वं घटाभाववत् पटाभाववत् नीलोत्पलाभाववत् सरोजाभाव वदित्याद्याकारकलक्षाधिकप्रत्यक्ष-त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितलक्षाधिकप्रतिबन्धकतायाः कल्पनं तादृशतादृशप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्रीशून्यत्वस्य कारणत्वकल्पने गौरवस्य दुर्वारत्वादिति० न च प्रकारतावादिनये घटपटादिविषयकसहस्रप्रत्यक्षं प्रति स्वत्वोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वास्याधिकस्य कल्पनं तदभावस्य च तं प्रति करणताकल्पनमपि प्रकारतावादिनामधिकमिति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं कारणीभूताभाव-प्रतियोगित्वं प्रतियोगिताचावच्छेदकस्वरूपा अवच्छेदकस्य स्वत्वो-पस्थितत्वस्यैक्येन प्रतिबन्धकत्वस्य प्रकृते नानात्वाभावान्नाधिकप्रतिबन्धता कारणता वेति गौरवात् 'संसर्गतावादिनये' निरूपितत्व-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमभिधेयं वाच्यं मित्याद्याकारकप्रत्यक्षानामेकरूपेण प्र(४)तिबध्यत्वासंभवात् किञ्च

(४) टि० । न च निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-राजाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वत्वत्वावच्छिन्नविशेष्य-त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशालिप्रत्यक्षत्वेनैकरूपेण प्रतिबध्यत्वेन गौरवमिति वाच्यं यत्र राज्ञः पुरुष इति शाब्दसा-मग्री निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजाभाववत्स्वत्वं प्रमेयमिति प्रत्यक्षसामग्री तादृशप्रत्यक्षं जायतामितीच्छा तत्र प्रतिबन्धकता वा-रणीया यदि उक्तप्रकारताशालिप्रत्यक्षेच्छाच्छाविरहविशिष्टत्व-स्य प्रतिबंधकतावच्छेदकतेच्छानिवेश स्तदा राजाभाववत्स्व-त्वं प्रमेयमिति प्रत्यक्षसामग्री राजाभाववत्स्वत्वं घटाभाववदिति

स्वत्वोपस्थितिशून्यत्वकालीन घटादिविषयकसहस्रप्रत्यक्षं प्रति राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं प्रकारतावादिनये च, स्वत्वोपस्थित्यभावेन सामग्र्यसत्वान्न प्रतिवन्धकत्वकल्पनमिति अन्ये तु संसर्गतावादिनये स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति व्याप्यवत्तानिश्चये राजस्वत्वासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य स्वत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताघटितस्य पुरुषांशे राजनिरूपितत्वस्वत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य च विषयत्वेन प्रतिवन्धकतायां कारणताया अधिकस्यावच्छेदकत्वेन गौरवम् 'प्रकारतावादिनये च' तादृशनिश्चये राजाभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यावच्छेदकताघटितस्य विषयत्वेनाल्पस्य तत्त्वावच्छेदकत्वेन लाघवमित्याहुस्तन्न साध्याभाववदवृत्तित्वावगाहिव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रकारतावादिनये राजत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितस्वत्वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितस्वत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावो नास्ति इति प्रतीतिसिद्धतालद्वयावलीढावच्छेदकताकप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वन्नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावावगाहिनिश्चयस्य कतिपयांशे तालद्वयावलीढावच्छेदकताघटितप्रतियोगिताकाभावविषयकतया

प्रत्यक्षं जायतामितीच्छा तत्र प्रतिवन्धकत्वन्न स्यात् अतः भिन्नभिन्नरूपेणैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः सम्यक् तथा चोक्तगौरवस्य दुर्द्धरत्वादिति भावः॥ S. S. ॥

तादृशनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयाभावनिष्ठसामग्री-विधया कारणतायामधिकस्यावच्छेदकत्वेन विषयतासमसंख्यप्रति-बन्धकतायाः कारणतायाश्च कल्पनेन महागौरवापत्तेः न च प्रकार-तावादिनये राजनिरूपितस्वत्ववान् पुरुष इत्याकारकशाब्दं प्रति राजाभाववान् राजस्वत्वाभाववान् राजाभाववान् पुरुष इत्यादि नाना निश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां सकृदेव राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य राजाभावव्यापकोराजस्वत्वाभावः राजाभाववांश्च पुरुष इत्यादि नाना निश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां सकृदेव राजस्वत्वा-भावविषयताया अवच्छेदकत्वं 'संसर्गतावादिनां नये' स्वत्वसम्बन्धे-न राजविशिष्टः पुरुष इति बुद्धिं प्रति राजस्वत्वाभाववान् राजाभा-ववान् राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य राजस्वत्वाभावव्या-पको राजाभावः राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य प्रतिबन्ध-कत्वे असकृतराजस्वत्वाभावविषयतायाः गुरुतरायाः प्रतिबन्धक-तावच्छेदकत्वेन गौरवमिति वाच्यं 'प्रकारतावादिनये' घटाभाववान् राजस्वत्वाभाववान् घटाभाववान् पुरुष इत्याद्यनेकनिश्चयप्रतिबन्ध-कतायां राजस्वत्वाभावविषयतायाः गुरुभूतायाः अवच्छेदकत्वेन गौरवं 'संसर्गतावादिनये च' घटाभाववान् राजाभाववान् घटाभाव-वान् पुरुष इत्याद्यनेकनिश्चयनिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धक-तायां लघुतरराजाभावविषयत्वस्यावच्छेदकत्वेन लाघवसम्भवात् किञ्च, व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तौ प्रतियोगित्वांशे साध्य-तावच्छेदक-तदितरोभयावच्छिन्नत्वस्य प्रविष्टत्वेन तदंशे गौरवस्य प्रकारतावादिनये दुर्वारत्वात् 'अत्र भ्रमः' संसर्गतावादिनये राजवि-शिष्टः स्वत्वसम्बन्धेन पुरुष इति शाब्दम्प्रति स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यस्वत्वसामान्याभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य एवं स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयस्य एवं स्वत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यं यत् निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वं तद्वान् पुरुष इत्याद्यनेकविधनिश्चयानां तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया अनेकप्रतिबन्धकत्वकल्पनं तत्तन्निश्चयाभावानां प्रतिबन्धकाभावमुद्रया कारणत्वमिति तत्तत्प्रतिबन्धकाभावानाञ्च शाब्दसामग्रीघटकत्वेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायाश्च गौरवं प्रकारतावादिनये च' राजस्वत्वाभावव्याप्यराजाभाववान् पुरुष इति एकविधनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वं तदभावस्यैव प्रतिबन्धकाभावमुद्रया कारणत्वं भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याश्च प्रवेश इति लाघवमिति संक्षेपः ॥ जानातीत्यादौ आख्यातस्य निरर्थकत्वमभ्युपगच्छतां चिन्तामणिकाराणां मतं दूषयति शिरोमणिमतमाश्रयते "गदाधरः" तत्राश्रयत्वे निरूढ़लक्षणामभ्युपगच्छतां दीधितिकाराणां पुनरेष आशयः यत्र धातोः ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्रांशे धात्वैकदेशस्य ज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या इत्यादिना,, अत्रेदं चिन्त्यं लक्षणा तात्पर्य्यानुपपत्तिपूर्विका अन्वयानुपपत्तिपूर्विका भवति आद्या यष्टिं प्रवेशय इत्यत्र यष्टिपदस्य यष्टिधरे दण्डिनि,, द्वितीया गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्य प्रवाहे वा गङ्गापदस्य तीरे,, यत्र जानाति चैत्रः चैत्रे ज्ञानसम्बन्धस्य बाधात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरभावाच्च लक्षणाज्ञानस्यावश्यकत्वाभावान्मैथिलानां मणिकाराणाम्मतमेव साधु ग्राह्याभावानवगाहिज्ञानस्याप्यनुभवसिद्धत्वेति-

वन्धकताकल्पने प्रतिवन्धकत्वानुपपत्तिदोषविरहादतो दोषान्तर-
माह नञ्पदं विना यत्रेत्यादिना उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशि-
ष्टपर्य्याप्तेरेव संसर्गतोपगमात् तत्राकाशत्वव्याप्यतायां द्वित्वपर्य्या-
प्त्यसत्वेनातिप्रसंगविरहात् "वैशिष्ट्यञ्च" वैज्ञानिकं न तु वास्त-
वं तेन यत्र योग्यताभ्रमजन्यस्त्राकाशावित्यादि भट्टः अथात्र किं
वैज्ञानिकं यदि ज्ञाननिरूपितविषयतात्मकवैशिष्ट्यं तदा उद्देश्य-
तावच्छेदकव्याप्यत्वविषयकज्ञानविषयकपर्य्याप्तेः संसर्गता वक्त-
व्या एवञ्च द्वित्वपर्य्याप्तौ गगनत्वव्याप्यत्वज्ञानविषयत्वस्यावा-
धितत्वात् कथं संसर्गतावच्छेदकांशे भ्रमत्वत्वादिति चेन्न, उ-
द्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपर्य्याप्तिनिष्ठसं-
सर्गतायां तात्पर्य्यात् यथा संसर्गांशे गुणीयत्वस्य वाधेपि गुणी-
यसंयोगेन घटवानित्यत्र संयोगनिष्ठसंसर्गता गुणीयत्वावच्छिन्ना-
तथा प्रकृतेपीति यथा ज्ञाने गुणीयत्वविशेषणं संयोगश्च विशेष्यः
प्रतीयते न तु गुणीयत्वाश्रयः संयोग तथा प्रकृतेपीति ननु संसर्ग-
तावच्छेदकप्रकारतात्मकविषयत्वविरहेण तदभाववति तत्प्रकारता-
कत्वस्य भ्रमत्वस्यानुपपत्तिरित्यत आह संसर्गतावच्छेदकांशे
भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वादिति "अयं भावः" तदभाववन्निष्ठ-
विषयतानिरूपित तन्निष्ठविशेष्यताकत्वस्य भ्रमत्वात् संसर्गांशे
संसर्गघटकांशे च तथा विधस्यैव तस्य विवक्षितत्वान्न काप्यनुपप-
त्तिरिति, न च संयोगेन पर्वतो वह्निमानित्यस्य भ्रमत्वमापाद्यते
समवायेन वह्न्यभाववत्त्वस्य पर्व्वते सत्वात् इति वाच्यं विशेषण-
ताविशेषणताविशिष्टविषयताकत्वस्य सत्वात् विशेषणतावैशिष्ट्य-
ञ्च स्वनिरूपितत्व स्वविशिष्टप्रतियोगिताकाभाववन्निष्ठत्वोभय-

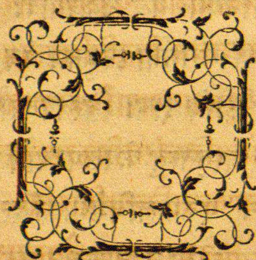
सम्बन्धेन प्रतियोगितायां विशेषणतावैशिष्ट्यञ्च,, स्वानवच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसंसर्गेण स्वं
विशेष्यता अथ वा स्वावच्छिन्नत्व स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वैतद्द्वयसम्बन्धेन तद्वाच्यं स्वं विशेषणता न च तथापि सं-
योगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावस्यापि कालिकेन प-
र्वते सत्वात् संयोगेन वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानस्य भ्रमत्वं दुर्वारमे-
वेति वाच्यं द्वितीयसम्बन्धघटकाभाववन्निष्ठत्वेन स्वाभाववत्ता च
स्वनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टप्रकारतानिरूपितद्वित्वावच्छिन्न-
प्रतिबध्यतानिरूपितंप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वनिष्ठप्रकारतावच्छेद-
कसम्बन्धेन विवक्षितन्तत्त्वात्तथाविधस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाव-
वत्त्वस्य पर्वते बाधान्न दोषः प्रकारतायां प्रतियोगितावैशिष्ट्य-
ञ्च स्वसामानाधिकरण्य स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व स्वानव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगिता
अधिकं मदीयसिद्धान्तसार[illegible]मान्यनिरुक्तिव्याख्यायां द्रष्टव्यम्०
यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वद्वित्वादिप्रकारता त-
त्रैव शुद्धायाः पर्य्याप्ते रिति "गादाधरी" अथात्र धवखदिरावि-
त्यत्र एका धवत्वावच्छिन्ना विशेष्यता अपरा खदिरत्वावच्छि-
न्नविशेष्यता इति नानाधर्म्मावच्छिन्नत्वं न कुत्रापि विशेष्यता-
या दृष्टिचरमिति चेन्न, धर्मांशे नानात्वेनान्यधर्म्मावशिष्टा यत्र
एकत्वद्वित्वप्रकारता इति तस्यार्थः प्रकारतायां धर्मवैशिष्ट्यञ्च स्वाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्वभिन्नधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानि-
रूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वमत्र धर्म्मपरं विशेष्यतायां नानात्वता-
त्पर्य्यविशेष्यताविशिष्टा यत्र एकत्वद्वित्वप्रकारता इति तस्यार्थः

वैशिष्ट्यञ्च,, स्वनिरूपितत्वस्वभिन्नकिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वं विशेष्यता एव धवखदिराविति-
त्यत्र एकाया एव द्वित्वप्रकारताया धर्म्मद्वयावच्छिन्नविशेष्यतानि-
रूपितत्वसत्त्वान्नानुपपत्तिरिति एतेन आकाशावित्यत्र आकाश-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतायामपि एकत्वभिन्नसंख्यावत्त्वसत्त्वेपि नि-
रुक्तोभयसम्बन्धेन धर्म्मविशिष्टत्वाभावान्न केवलपर्य्याप्तेः सम-
वायसंसर्गतामादाय प्रामाण्यावकाश इति दिक् । यत्रैकधर्म्मस्य
द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकपर्य्याप्तेः संस-
र्गतानियमः यत्र धर्म्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र केवलपर्य्याप्तेः समवा-
यस्यैव वा संसर्गता इत्यादि 'गादाधरी' स्वत्वोद्रेककालाकाशासा-
गतत्रित्वादि तात्पर्य्येण कालाकाशा इति प्रयोगस्य प्रामा-
ण्यापत्तिः त्रित्वसमवायस्य कालाकाशादावबाधितत्वात्तत्रापि ध-
र्म्मद्वयादेः त्रित्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न., यत्र नानाधर्म्मा-
वच्छिन्नोद्देश्यताविशिष्टव्यासज्यवृत्तिनिष्ठैकविधेयता भवति त-
त्रैव केवलपर्य्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गत्वाद्युपगमात् वैशिष्ट्य-
ञ्च,, स्वनिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिनिष्ठत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन स्वमतोद्देश्य-
ता : तथा च" कालत्वाकाशत्वोभयधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरू-
पितावच्छेदकताश्रयसामान्याभाववद्विन्निरूपितवृत्तित्वस्य त्रित्वे-
सत्त्वेन त्रित्वनिष्ठविधेयतायां तद्वृत्तित्वसत्त्वान्निरुक्तसम्बन्धवि-
रहात्केवलपर्य्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गत्वाभावान्न दोषः न-
चोद्देश्यभेदेनोद्देश्यतायाः भिन्नत्वपक्षे धवखदिरादावगतिस्तुल्य-
युक्तेरिति वाच्यं स्वनिरूपितविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदक-

ताश्रयसामान्याभाववद्वृत्तिनिष्ठत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छे-
दकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्याभिधानात्
द्वित्वनिष्ठविधेयतानिरूपितत्वेन धवत्वावच्छिन्नखदिरत्वावच्छि-
न्नोद्देश्यत्वयोरनुगमसम्भवान्न दोषः ननु प्रमेयाकाशावित्यत्र
प्रमेयावित्यत्र चापत्तिः उद्देश्यतावच्छेदकस्य केवलान्वयितया त-
दभावस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशसम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वादिति चेन्न,,
स्वविशिष्टोद्देश्यतानिरूपितत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभिधानादुद्देश्य-
तायां, उद्देश्यतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितविधेयताश्रयव्यापकावच्छे
दकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकतायां स्वाश्रयवत्ता
सम्बन्धेन ग्राह्या एवञ्च प्रमेयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वाश्रयप्रमेय-
वत्तासंबन्धेन द्वित्वव्यापकत्वस्याक्षतत्वान्नाप्रसिद्ध्यवकाश इति वि-
भावनीयं ऋजवस्तु यथा यत्रैकधर्म्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता-
तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्य्याप्तेः संसर्गतानियमः यत्र धर्म्म-
द्वयादेस्तथात्वं तत्र केवलपर्य्याप्तेः समवायस्य वा तथा यत्रैकध-
र्म्मस्य वा त्रित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्या-
प्यपर्य्याप्तेः संसर्गतानियमः यत्र धर्मत्रयादेः तथात्वन्तत्र केवलप-
र्य्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गता इत्युक्ता वेव ग्रन्थकारोक्तिप्रदर्श-
नेन सर्व्वसामञ्जस्ये न कोपि दोषः त्रित्वपर्य्याप्तौ कालत्वाकशत्व-
योर्व्याप्यत्वबाधात् ‘‘वस्तुतस्तु केवलपर्य्याप्तेः सर्वत्र सम्बन्धत्वो-
पगमेपि नातिप्रसङ्गः एकमात्रविशेष्यकद्वित्वादिप्रकारकज्ञानस्य
तद्वति तत् प्रकारकत्वसत्वेपि न प्रमात्वात् यत्र स्तद्वति तत्प्रकारक-
त्वं यथाश्रुतन्न प्रमात्वं अपि तु तद्धर्म्माधिकरणतावच्छेदकयत्कि-
ञ्चिद्धर्म्मव्यापकव्यापकं तद्धर्म्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताक-

त्वं व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादेरुभयादिवृत्तिधर्म्म एवाधिकरणतावच्छेद-
कः तद्व्यापकत्वञ्च नैकमात्रविशेष्यकद्वित्वादिप्रकारकविशेष्यता-
याः अव्यासज्यवृत्तिद्रव्यत्वादेश्च तत्तद्व्यक्तित्वादिकमप्यधिकर-
णतावच्छेदकं अत एकमात्रविशेष्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकबुद्धेः प्र-
मात्वनिर्वाहः न च घटपटा विति घटपटोभयत्वप्रकारतानिरूपिता
घटपटोभयवृत्तिविशेष्यता घटत्वपटत्वप्रकारताभेदाद्भिन्ना तादृशी
च क्वापि विषयता न घटपटोभयत्वाधिकरणतावच्छेदकधर्म्मव्यापि-
केत्यव्याप्तिरिति वाच्यं तद्धर्म्माधिकरणतावच्छेदकयत्किञ्चिदेक-
धर्म्मव्यापकस्वीयतद्धर्म्मनिष्ठयत्किञ्चिदेकप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यताकत्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः ॥*॥*॥ शिवम् ।

इति मैथिल—नै० श्रीमद्विश्वनाथशर्म्मकृत-
व्युत्पत्तिवादविवृतौ पर्य्याप्त्यवधिखण्डम् ।
श्रीकाशी विश्वनाथादिभ्यो नमः ॥ S. ॥

ध्यात्वा गुरुपदद्वन्द्वं स्मृत्वा सिद्धान्तसंग्रहम् । क्रियते विश्वनाथेन ज्येष्ठादीनां परिष्कृतिः ॥ "अथ चैत्रस्यायं ज्येष्ठपुत्र इत्यत्र पुत्रनिष्ठज्येष्ठत्वं स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वसम्बन्धेन । पितृविशिष्टत्वं यद्युच्यते तदा कनिष्ठे मध्यमे चातिव्याप्तिरिति चेन्न,, स्वजन्यत्व स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसानधिकरणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन पितृविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्० । तथा च कनिष्ठे मध्यमे च वास्तविकज्येष्ठपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणोत्पत्तिकत्वस्य सत्वेन तादृशसंबन्धस्यासत्वात् अतिव्याप्तिविरहात्० ॥ "कनिष्ठत्वञ्च" स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिप्रागभावानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्व स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वोभयसंबन्धेन पितृविशिष्टत्वम्० । प्रागभावानङ्गीकारकमते तु स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्व स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिपूर्ववर्तित्वविशिष्टं यत् स्वजन्यपुत्रोत्पत्त्युत्तरत्वं तद्विशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्व स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वैतत्त्रितयसंबन्धेन पितृविशिष्टत्वं तदिति० ॥ "मध्यमत्वञ्च" स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्व स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टं यत्क्षणं तदुत्पत्तिकत्व स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वोभयसम्बन्धेन पितृविशिष्टत्वम्० । तथा च कनिष्ठोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वस्याभावेन ज्येष्ठोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्वस्याभावेन न कनिष्ठे ज्येष्ठे च मध्यमत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति० । लक्षणसमन्वयः स्वयमेवोहनीयः० ॥ नन्वेकपुत्रस्थले चैत्रस्यायमेव ज्येष्ठोऽयमेव कनिष्ठोऽयमेव मध्यमस्तत्र मध्यमत्वलक्षणस्याव्याप्तिस्तथाहि" तत्र पुत्रोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वस्य द्वितीय-

सम्बन्धस्य विरहात् निरुक्तोभयसम्बन्धेन पितृविशिष्टस्यासत्वात् इति चेन्न,, स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्वविशिष्टं यत् स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणं तदुत्पत्तिकभिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्वसंबन्धेन पितृविशिष्टत्वस्य मध्यमत्वलक्षणत्वान्न दोष "स्तथा हि" एकपुत्रस्थले तादृशसम्बन्धस्य व्यधिकरणतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपितृत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वात्० पुत्रे पितृविशिष्टस्य सत्वात्०। न च घटपटादावतिव्याप्तिः तस्य तत्रापि केवलान्वयितया सत्वादिति वाच्यम्०। स्वजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वघटितोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात् घटादौ स्वजन्यत्वविरहान्नातिव्याप्तिः "तथा चेदं निकृष्टलक्षणम्" पितृविशिष्टत्वे सति पुंस्त्वम्मध्यमपुत्रत्वम्० "पितृवैशिष्टचश्च" स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्व स्वजन्यत्वोभयसंबन्धेन स्वपदं पितृपरं संबन्धघटकलक्षणे स्ववैशिष्टचश्च, स्वजन्यपुत्रोत्पत्तिध्वंसाधिकरणत्व स्वजन्यपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन स्वपदमत्र पितृपरम्० तादृशसम्बन्धे पुत्रादिजननकर्तृ पितृप्रतियोगित्वात् तत्र ज्येष्ठे कनिष्ठे च नातिव्याप्तिस्तथा हि" मध्यमपुत्रोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यज्येष्ठपुत्रध्वंसाधिकरणत्वस्य कनिष्ठपुत्रप्रागभावाधिकरणत्वस्य सत्वात् निरुक्तोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकत्त्वं मध्यमे वर्त्तते स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्वञ्च कनिष्ठे वर्त्तते " तथा च" तद्भिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नपित्राश्रयता मध्यमे नास्तीति तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपित्रभावस्य तत्र सत्वान्न कोपि दोषः पदमादधातीति०॥ अत्रैतादृशसम्बन्धस्य वृत्त्य

नियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेरिति चेन्न, तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य विवक्षितत्वादवच्छेदकतायां वृत्त्यनियामकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य चैत्रो न पचतीति वाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन सर्व्वसम्मतत्वात्० । न च एकपुत्रस्थले तादृशसंबन्धस्य व्यधिकरणतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्यालोकत्वेन प्रसिद्धेरिति वाच्यम्,, स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववत्त्व स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन पितृविशिष्टत्वस्याविवक्षितत्वात् "विशेष्यत्वाभावश्च" प्रमीयविशेष्यताप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः० । क्षणे वैशिष्ट्यञ्च पूर्व्ववत्० । प्रकारतायां व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वस्य सर्व्वसम्मतत्वात् अन्यथा वह्नित्वेन गुञ्जापुञ्जा[illegible]हि—वह्निमान् पर्व्वत इति ज्ञानप्रकारतावच्छेदकवह्नित्वे न स्यात् । न स्याच्च संयोगेन गुणवान् घट इति ज्ञानप्रकारतावच्छेदकतासंयोग इति तथा चोक्तदोषाणामवकाशाभावः० ॥*॥

इति मैथिल नै०—श्रीविश्वनाथशर्म्म-
रचिता ज्येष्ठादिपरिष्कृतिः० ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ लकारार्थवादः ॥ भैयोशर्म्मगुरुन्नत्वा स्मृत्वा तद्वाक्यविस्मृतम्० । कृतावेव लकाराणां शक्तौ-

युक्तिः प्रदर्श्यते० ॥ लकाराणां कृतावेव शक्तिः "इति न्यायमतम्" । आश्रये "शक्तिरिति वैयाकरणमतम्" । अत्र न्यायमते तण्डुलं पचति इति वाक्यजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तिपदं कृतिविषयकबोधजनकत्वप्रकारकभगवदिच्छीयविषयतावदित्याकारकशक्तिज्ञानजन्यकृतित्वप्रकारकोपस्थितित्वेन कारणता० । तत्र कृतिविषयकोपस्थितिशक्तिज्ञानयोः कार्य्यकारणभावे लाघवम्० कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वादेवं भिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया-कृतित्वप्रकारकोपस्थितित्वेन लघुधर्म्मेण च प्रतिबन्धकत्वाच्च लाघवम्० । वैयाकरणमते तु आश्रयत्वविशिष्टावच्छिन्नवाचकताज्ञानाश्रयत्वत्वावच्छिन्नाश्रयत्वप्रकारकोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे गौरवं शक्यतावच्छेदकतयोः सखण्डत्वादेवं भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति तादृशशाब्दसामग्रीघटकाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितेः आश्रयत्वत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नाश्रयत्वप्रकारताकोपस्थितित्वेन एवं विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नाश्रयत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताश्रयत्वप्रकारकोपस्थितित्वेन इति विनिगमकाभावेन प्रतिबन्धकताधिक्यम् अवच्छेदकगौरवं च इति स्थितिः० । 'अत्र नवीनवैयाकरणाः" आश्रयत्वस्याखण्डोपाधितया स्वरूपतोभानस्वीकारान्न शक्यतावच्छेदकता गुरुतरा न वा विनिगमकाभावेन प्रतिबन्धकताधिक्यम् अवच्छेदकगौरवञ्चेत्यपि दोषाणामवकाश इत्याहुः तन्न आश्रयभेदेनाश्रयत्वस्य भिन्नत्वात् चैत्रनिष्ठाश्रयत्वव्यक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वे मैत्रः पचतीति वाक्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् न च सकलाश्रयनिष्ठाश्रय-

त्वं लाघवादेकमेवेति वाच्यम्,, कालिकसम्बन्धेन पाकस्य काले सत्वेन कालः पचतीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः अधिकरणत्वस्य खण्डतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्र निवेशाऽसम्भवात् निवेशे वा भवन्नये आश्रयत्वस्यैक्येन समवायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतायाश्चाभेदात्पाकनिरूपिताश्रयत्वस्य काले दुर्व्वारत्वात् 'अथ भूवादिसूत्रव्याख्यावसरे क्रियाप्रधानमाख्यातमिति भाष्यप्रामाण्यात्पचति चैत्र इति वाक्यतश्चैत्रस्याभेदसम्बन्धेनाश्रये ऽन्वयः आश्रयस्य च समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पचधात्वर्थे व्यापारेन्वयः तथा च कालाभिन्नाश्रयस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन व्यापारे सत्वेन कालः पचतीति वाक्यस्य प्रामाण्यानवकाशादिति चेन्न,, आश्रयत्वस्यैकत्वस्य यदि सिद्धिर्भवति तदैवैतादृशरीत्या वक्तुं शक्यते तदैव न स्यात्सएव न सम्भवति "तथा च,, समवायेन वह्न्याश्रयत्ववान् वह्न्यवयव इति वत्संयोगेन वह्न्याश्रयत्ववान् वह्न्यवयव इत्यपि स्यात्। तयोरभेदात्॰ "किञ्च, संयोगेन वह्न्यधिकरणतावान्पर्व्वत इत्यत्र तृतीयान्तार्थसंयोगावच्छिन्नत्वस्यान्वयस्य विलयप्रसङ्गात्॰। अधिकरणत्वस्याखण्डत्वेन भवन्नये संबन्धावच्छिन्नत्वा न्न च वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः स चावच्छिन्नाधेयात्मकः तत्रावच्छिन्नत्वैकदेशेवच्छेदकत्वे संयोगस्यान्वयस्तथाच,, वह्निनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपकाधिकरणत्ववान् पर्व्वत इत्याकारकस्तत्रान्वयसम्भवस्तस्मान्नान्वयविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम् पूर्व्वोक्तापत्तेः तथाप्यनुद्धारात्॰। अथ यथा वायौ समवायस्यैकत्वे रूपवत्ताप्रतीतेः प्र-

माणत्ववारणं तथा प्रकृतेपीति चेन्न,, तत्र समवायसत्त्वेपि रूपाभावादित्युक्तं मुक्तावल्याम्०। तथा च, संबन्धसंबन्ध्युभयसत्ताधीनविशिष्टबुद्धिव्यवहारस्य सर्व्वसम्मतत्वात् 'तच्च' वायौ समवायस्यैकत्वरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्ववारणेनास्तीति प्रकृते वह्न्यवयवे संयोगस्य समवायस्य वह्नेरधिकरणत्वस्य च सर्व्वस्यैव सत्वात् "तथा, वक्तुमशक्यत्वात् न च संयोगसंबन्धावच्छिन्न वह्नित्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपकत्वविशिष्टाधिकरणतात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य वह्न्यवयवे विरहान्नापत्तिरिति वाच्यम्, तादृशाधिकरणतात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य पुनरप्यधिकरणत्वाभिन्नतया तत्र नास्तीति वक्तुमशक्यत्वादिति०। अधिकरणत्वस्याभिन्नत्वाङ्गीकर्तृ़णामत्राधिकरणता नास्तीति रीत्या कथनम्०अथ नास्तीति रीत्या कथनं मुखमस्तीति वक्तव्यम् दशहस्तहरीतकीति वाक्यवदेवेति०। "अथाधिकरणत्ववादिनां वैयाकरणानां नवीनानां च मतं सुदूरपराहतम्०। "किञ्च" विशिष्टसत्तानिष्ठाधेयत्वस्य सत्तानिष्ठाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वपक्षे समवायसंबन्धावच्छिन्नविशिष्टसत्तानिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्य गुणादौ सत्वेन समवायेन विशिष्टसत्ताधिकरणत्ववान् गुण इति प्रतीतेः भवदुक्तरीत्या प्रमात्वनिराकरणं गीर्व्वाणगुरूणामप्यशक्यमिति "मन्नये तु"अधिकरणताया नानात्वात्समवायसंबन्धावच्छिन्नगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य तत्रासत्वेन तादृशप्रतीतेः प्रमात्वशङ्काया अनवतारात्०। नन्वधिकरणत्वस्य नानात्वेऽपि, समवायस्यैक्येन समवायसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणताया ऐक्यात्तादृशाधिकरणत्वमेव शक्यतावच्छेदक-

मस्तु काले समवायेन व्यापारस्यासत्वेन उक्तदोषस्यावकाशा-भावात्० । न च समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणतात्वेन च शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तगौरवस्य दुर्व्वारता तदवस्थैवेति वाच्यम्, तादृशाधिकरणताव्यक्तेः स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकत्व-स्वीकारादिति चेन्न, संबन्धैक्येनाधिकरणत्वस्यैक्यत्वस्वीकारे जलनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्ननिरूपकताधिकरणताती वह्नि-त्वावच्छिन्नसमवायसंबन्धावच्छिन्ननिरूपकताधिकरणत्वस्याभि-न्नतया समवायेन वह्न्यधिकरणतावज्जलं समवायेन जलत्वाधि-करणतावांश्च पर्व्वत इत्यादि प्रतीतेरप्रमात्वस्य दुर्लभत्वप्रसङ्गात् । न च समवायसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वाव-च्छिन्नस्वरूपसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य जले बाधान्नाप्रामा-ण्यस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्,, स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधिकरण-ताया अनेकत्वविरहेण जलत्वाधिकरणत्ववत्तादृशाधिकरण-त्वाधिकरणत्वस्य जले सत्वात्० । किञ्च,, पर्व्वतीयरूपस्य स-मवायेन पर्व्वते सत्वेन समवायेन पर्व्वतीयरूपाधिकरणत्ववान् पर्व्वत इति प्रतीतिसत्वात्समवायेन वह्न्यधिकरणत्ववान् पर्व्वत इति प्रतीतेः पूर्व्वयुक्त्या प्रामाण्यस्य दुर्व्वारत्वादिति मुक्तलज्ज-या कृतावेव लकाराणां शक्तिरित्येव नवीनवैयाकरणा अपि ब्रूयुः "किञ्च" लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति सूत्रेण कर्त्तरि कृदिति सूत्रस्थकर्तृपदाध्याहारात् कृतिविशिष्टसामान्यं लकारा-णां चार्थः प्रतीयत इति कृत्याश्रये शक्तिरित्येवोपगम्यते न तु आश्रये इति कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन वैया-करणमते गौरवम्० । न च कर्तृत्वं नहि कृतिविशिष्टत्वमपि तु

व्यापाराश्रयत्वं तथा च व्यापारोधातुलभ्यएव आश्रयमात्रं तदर्थ इति आश्रये शक्तिः स्वोक्रियते एतत्सम्यगेवेति आश्रयस्य चैत्रादेश्चैत्रादिपदाल्लाभेऽपि आश्रयत्वेनालाभात् चैत्रपदादेराश्रयस्य लाभे इत्यपि वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्. अचेतनस्यापि काष्ठादेः कर्तृत्वप्रसङ्गात्० । न चेष्टापत्तिः रथो गच्छतोति वाक्यदर्शनादिति वाच्यम् । पाककर्तृत्वत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो यो धर्म्मस्तद्वान् पचतीत्याकारकान्वयबोधजनकं यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यताकपाककर्तृत्वविधेयकज्ञानं भवत्वित्याकारकजिज्ञासायां प्रयुक्तं कः पचतीति वाक्यं तस्य श्रवणानन्तरं चैत्रः पचति ब्राह्मणः पचतीत्यादिकमेव लोके उत्तरवाक्यं प्रयुङ्क्ते न तु काष्ठं पचतीति० । इदानीं "वैयाकरणनये" भो मित्र तव वतुः शालायां कः पचतीति प्रश्नानन्तरं काष्ठं पचतीत्यपि उत्तरवाक्यं स्यात् । तादृशवाक्यस्यापि उक्तेच्छानिवर्त्तकबोधजनकत्वादिति । लोके तादृशप्रयोगाभावात् कृतिविशिष्टएवकर्त्ता न तु व्यापारविशिष्टोऽपि ॥ पुनरपि मुक्तलज्जेन कृतिविशिष्टएव कर्तृपदार्थ इति स्वोक्रियताम्० । तथा चोक्तगौरवस्यानुद्धारात्० । न च रथो गच्छतोति वाक्यस्याप्रामाण्यस्य प्रसङ्गः रथस्याचेतनतया गमनानुकूलकृतेस्तत्रासत्वात् इति वाच्यम्, आश्रयत्वे लक्षणास्वीकारादेव तादृशप्रयोगोपपत्तेः ॥ अत एव काष्ठं पचतीति गौणप्रयोगस्यापि प्रामाण्यमुपपद्यते० । "किञ्च" पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्येवं विवरणं लोके श्रूयते न तु पाकाश्रयव्यापाराश्रय इत्यपि तदेवं किं करोति पचतीति प्रश्नोत्तरयोः समानार्थकबोधजनक-

त्वानुरोधेन कृधातोरिव लकाराणां कृतिवाचकत्वं सिद्धम् । न च कृ धातो र्य्यत्नार्थकत्वे वीजादिनाऽङ्कुरः कृत इत्यादौ अङ्कुरे यत्ना-भावात्कथं शाब्दबोध इति वाच्यम्, तत्र कृ धातोरुत्पत्त्याश्रये लक्ष-णास्वीकारान्न काप्यनुपपत्तिरिति० । 'नव्यास्तु' पचति चैत्र इत्या-दिवाक्यजन्यशाब्दबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्त्तमानत्वसं-शयानुदयाद्यत्नविशेष्यकवर्त्तमानत्वप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्य तादृशवाक्ये स्वीकरणीयतया लाघवाद्यत्नत्वजात्यवच्छिन्ने ल-काराणां शक्तिं स्वीकर्त्तुमुचितत्वात्० । तत्र शक्तिस्वीकारे तु प्रयोजनाभावेन व्यापाराश्रये शक्तेरस्वीकारादित्याहुः ॥ 'यत्तु' पचति चैत्र, इति वाक्यजन्यशाब्दबोधे सति चैत्रः पाकयत्नवा-न्नवेति संशयाभावस्य सर्व्वानुभवसिद्धस्य कथं वैयाकरणमते निर्व्वाहस्तथाहि पाकानुकूलकृतित्वावच्छिन्नाभावप्रकारकबुद्धिं प्रति अभेदसम्बन्धेन पाकाश्रयप्रकारक-चैत्र-विशेष्यकनिश्चयस्य चैत्राभिन्नाश्रयप्रकारकव्यापारविशेष्यकनिश्चयस्याप्रतिवन्धकत्वा-त् । इदानीं तादृशसंशयोत्पत्तिर्न्न भवतीति वक्तुमशक्यत्वात्० । इति कृतावेव लकाराणां शक्तिर्न्नत्वाश्रये "तथा च" पाका-नुकूलकृतित्वप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया तादृशसंशयाभा-वस्य तत्र सुघटत्वादिति तत्तुच्छम् ॥ एषोनुयोगस्थल एव तथाहि, पचतीति वाक्यजन्यशाब्दबोधे सति चैत्रो व्यापारवान्नवे-ति संशयाभावस्य व्यापारश्चैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिर्न्नवेति संशयाभा-वस्य वा सर्व्वानुभवसिद्धस्य कथं त्वन्मते निर्व्वाहः । तादृशं प्रति पाकानुकूलकृतित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयस्य तुल्ययुक्त्या-ऽप्रतिवन्धकत्वात्० ॥*॥ अथ भवतु कृतावेव शक्तिः "परञ्च.,

कर्त्तरि कृत्सूत्रस्थकर्तृपदस्यानुकृष्यमाणतया न कर्त्तरि इति सूत्रार्थविरोधस्तथाहि, तस्य कृतिविशिष्टविषयकबोधजनकत्वकृतिविशिष्टविषयकबोधजनका लकारा भवन्तीत्यनुबोधस्य भवन्नये कथन्निर्व्वाह इति चेन्न, तण्डुलं पचति चैत्र इति वाक्यात्तण्डुलकर्म्मताकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधादिति तादृशानुपूर्व्वीघटकतया लकारस्य कृतिविशिष्टबोधबोधकत्वन्नानुपपन्नमिति० ॥ न च तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति सूत्रात्तिङर्थाभिन्नार्थबोधकपदात्प्रथमा भवतीत्यर्थोऽवगम्यते "तथा च" तिङर्थकृत्यभेदस्य चैत्रे बाधात्पचति चैत्र इत्यत्र चैत्रपदात् कथं प्रथमा भवतीति वाच्यम्, समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तिङर्थान्वितार्थबोधकपदात्प्रथमा भवत्येवं तत्सूत्रस्य पर्य्यवसितार्थत्वात्० । "तथा च" तिङर्थकृतेः समवायेन चैत्रे सत्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति० । ननु अनभिहिते कर्त्तरि तृतीयेत्यधिकारसूत्राल्लकारेण कर्तुरभिधानं यत्र तत्र कर्म्मवाचकपदात्तृतीयाभवत्येवं वा गम्यते "तथा च' त्वन्मते लकारेण सर्व्वत्रैव कर्त्तुरनभिधानत्वात्कर्तृवाचकचैत्रादिपदात् तृतीयापत्तिः "तथा च" चैत्रेण पचतीति प्रयोगः स्यात् । न तु चैत्रः पचतीति० ॥ वृहच्छङ्कासमाधानादि ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखामस्तत् स्वयमप्यूह्यं सुधीभिरिति भावुकम् ॥*॥*॥

इति मै० नै०-श्रीविश्वनाथशर्म्मकृत-
लकारार्थवाद विवृतिः ।

—**—

